

Алишер Навоий

«ЛАЙЛИ ВА МАЖНУН»

(*Насрий баён*)

*Насрий баён музалифлари*  
Ваҳоб Раҳмонов ва Наим Норқулов

*Масъул музҳаррар:* Ботирбек Ҳасанов



© Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва  
санъат нашриёти, 1990 й.

## V

Сўз гавҳари васфидаким, «гавҳар» сўзи унинг олдида томчи сувдек бўлур — бу ҳақда бир неча сўз юритмоқ, яна Ганжа ҳокими таърифидаким, Қорун ганжи унинг «Панж ганжи» қошида бузук вайронадек кўринур — ганж сочмоқ; ва яна ҳинд сеҳргарлариким, уларнинг олдида қашмир жодулари иш эша олмаслар — унинг гавҳари ишга тизмоқ ва ўз назмининг чурук риштасин ва узуқ торин ҳам уларга уламоқ ҳали бору мавжуд эмас бир замонда яратилишининг илк шабадаси вужуд сари кира бошлагач, ҳамма нарса шунда бор бўлди. Инсоф билан назар ташлаган ҳар бир киши бу сўзни англар эди-ю, лекин нутқнинг ўзи йўқ эди.

«Кун»\* амри зоҳир бўлган чоғда, «фаякун»\*\* шовқини ҳам пайдо бўлди. Демак, биринчи садо сўз экан, ҳар қандай товушнинг ҳам бошланиши сўздир.

Эй сўз, бунчалик ажойиб гавҳарсан?! Гавҳар нимаси, мавж урган денгизсан! У денгиз бунча дилкаш нақшларни бир тўлкинланиш билан нақшлаб яратди. Ер қаъридан тортиб фалак юксаклигигача бўлган нарсаларнинг жами унинг аввалги мавжидир.

Сени дур дейдилар. Бу — маъқул гап эмас. Сен руҳ жавҳарисан, дур — қуруқ сувнинг ўзи-ку. Демак, сени дурга ўхшатиш, худди дурни шудринингга ўхшатишдир. Айтиб совумайдиган қўшиқ сенсан. Сарфлайверса ҳам бўшамайдиган ҳазина сенсан. Олам ҳалки куёш зарраларини йиғиб юргани билан қуёшнинг нури камайиб қолармиди?! Игна учи билан бир томчидан сув олаверган билан денгиз сувини қуритиб бўлмайди-ку.

Сен кадру мурувватда денгиз ва фалаклардай бениҳоя, лутфу баҳода соф гавҳарсен. Қамиш қалам билан сени чизган ул зот гавҳарни қора ишакка тизди. Тил сенинг зикринг билан юксаклик эгаси, тишлари эса унга инжу тасбехи бўлди.

Ганжада маскан тутган зар сочувчи кишидан ўзга ҳеч бир киши бу тил билан мақсадига эриштолмади. Унинг яширин ҳазинаси — шараф айвони, ҳазиначиси эса лутф

\* К у — яратиш.

\*\* Ф а я к у — яралиш.

мезонидир. У — маъно тангаларининг зарб этувчиси ва узлат ҳарамидаги сир сақловчи дўст. Унинг дикқати калавасининг учи сертугун. Ҳар бир тугунида эса юзлаб соф дур бор. Унинг фикр ҳазинаси гавҳарга кон. Ундан ҳамма ҳалқлар гавҳар теришади. Унинг кўнгил садафи гавҳар сочувчи, қамиш қалами шакар тўкувчидир. У танҳолик гавҳарини кўлига олиб, узлат камарини белига боғлаган. Маънонинг хосхонасини эгаллаган ҳам, сўз қизини турли тақинчоқларга ғарқ этган ҳам у. У фазилатнинг Туртоғидаги Мусоси, қаноатнинг Коф тоғидаги Анқосидир. Агар у Мусо бўлмаса, нега унинг қалами бағрига жоду сингдирилган? Агар у Анқо бўлмаса, нега сўз Кофида узлатта чекинишни ўзига одат қилиб олган? У назм ахлиниг энг ширин сўзи, сўз дурини тизувчи Низомийдир.

У Ганжада ҳазинадек яширингану, лекин беш ҳазинадан белги қўйиб кетган.\* Унинг ҳар бир ҳазинасидан идрок сарроғи\*\* беҳад соф жавоҳирларни топган. Ҳар бир жавҳари мулклар хирожига тенг, шоҳлар тожига зеб-зийнат бергулиkdir. Бу ҳазина қисмлари маъно дуридан, сўз ва иборалари шу ганж тилсимидандир. Темир кўргонларни очадиган киши ҳам бу тилсимни очишига ожизлик қиласди.

Ҳиндистоннинг жоду ишида моҳири, ҳинд сеҳргари\*\*\* бу тилсимни кўриб, ўз қалами учиди саҳифага афсона ёза бошлади ва бу саҳифа оламга ғавғо солгудек бўлиб чиқди. Унинг таҳрир этган ҳар бир шеърий саҳифаси фитнагарлиқда Кашмирнинг бир ўлкаси эди. Саҳифадаги ҳар бир нуқта бир бало, юздаги дилкаш хол эди. Ундаги ёзувлар Бобил мамлакатининг катта йўлидай, қамиш қаламининг ичи эса Бобил ҷоҳидир. Унинг сеҳрли қалами хийлакор ҳам истеъоди жодули, сеҳргардир.

Сеҳргар бу мўъжизани кўргач, нима ҳам қила оларди, бу тилсим уни ожиз қилиб қўйди. Бироқ енгилганлар каби у қочиши ўзига эп кўрмай, ўша тилсим қаршисида ўз тилсимини тиклади. Беш махфий ҳазинани ўз бағрига олган тошдан яратилган қалъя рўпарасида беш қаср тиклади. Бу қасрларнинг ҳар бири шу аср зийнати эди.

\* Бу ерда гап Низомийдан қолган «Ҳамса»—«Беш ҳазина» устида бормокда.

\*\* С а р р оғ — сайрафий — пул алмаштирувчи, қимматбаҳо тош ва металларни баҳоловчи заршунос.

\*\*\* Яни ҲусравДеҳлавий.

Қасрларнинг ташқарисини дилкаш нақшлар билан безаб, ичларини ҳам мунаққаш этди.

Мўъжиза билан сехр орасидаги тафовут Каъба олдидаги бутчалик каттадир. Бироқ бут бўлса-да, у жонсиз эмас. Чунки уни бут ясовчи устод йўнган. У бут — гулюзли паривашдир. Унинг иштиёқида юзлаб мутафаккирлар ганираб қолишган. Унинг ишқи барчасининг бошига тушиб, ҳаммасининг қўл-оёғи типирчилаб қолган. Бутнинг уларга тенг келишига гумон йўқ. Чунки у яхшидир, ёмон эмас-дир.

Бу базмга Ашраф етиб, ўз насибасига эга бўлди. Менинг ҳам йўлим бу тарафга тушиб, шу азобни ўзимга лозим билдим. Бу хаёл қўнглимга келмасдан олдин жуда кўп ўйладим. Ахир Ганжада хазина яширган киши, ҳар бир хазинаси учун бир қўргон ясади. Ёки ҳинд наслидан бўлган Ҳиндистон фарзанди ҳам ўз қасрларини обод қилди. Қалъа учун шаҳар, баҳраси учун эса боғ, қўкатзорлар лозим бўлади. Қани энди менда ҳам ўшалар сарфлаган фурсатчалик вақт бўлса-ю, шаҳар ва боғ режасини чизиб чиқиб, боғини гуркираган чаманзорларга айтантирсан; шаҳрини улкан бир пойтахт ҳолига келтирсан. Иккита аввалги достонни ёзишга киришганим ва уларни ниҳоясига етказишга бел боғлаганимда доим хаёлим шу эди. Энди эса учинчи дард достони мени аклу қушимдан жудо қилди. Умидим борки, бу ва яна ёйлашак икки достон ҳам аввалгиларидан қолишмайди. Яъни Низомий ва Амир Ҳусравнинг «Беш хазина»ларига тенглашади. Ўйлаб кўрсам олдинги иккитасини чуқур мулоҳаза билан ёзмаганим. Мақсадимга эришаман, бундан муродимга етарман. Пирим ҳолимга лутф қилган эканлар, бу мақсадим амалга ошмай қолмас.

## VI

Валийлик осмонининг жаҳонга нур таратувчи юлдузи, тўғри йўл кўрсатиш конининг соғ гавҳари, шеърият авжи фалагининг ҳашамли қуёши ва маънолар жомининг тоза май ичувчи ринди, яъни мавлоно Нуриддин Абдураҳмон Жомий мадҳида нукта сурмоқ ва унинг жомидаги дурдни симирмоқ

Сўз гулшанининг очилган атргули, илм оятини варақ-варақ кезувчи киши қадри шундай юксакликдаки, қуёш ундан қўйирокда юради. Малак унинг икки ковушидан

ҳал қилиб, бош оғригини қолдирадиган сандал ёғочи ўринида ишлатади. Букулишдан ҳассаси бошида пайдо бўлган тоб, икки жаҳонни тортмоқ учун илмоқдир. Учидаги найзаси ғазабга минса, дев билан шайтонларни кўр қиласди. Тасбехига тизилган юз дона юз файз қушларини овлайди. Доналар белидаги торни жаҳон ҳалқи учун маҳкам ип деб бил. Унинг ювинадиган идиши фалак денгизидир. Ундан томган ҳар қатра сув энг ноёб дур бўлади. Пошинаси текқан ер — муридлар йигиладиган давра. Бу давр ахли учун саодат ҳалқасидир.

Унинг масжидидаги жойнамоз ва меҳроб Каъбага кирадиган эшиклардир. Меҳробининг устига оллоҳ деб ёзилган: Уйнинг эгаси ҳамиша эшигига огоҳдир. Унинг боши саждага эгилганида оёғи «хе» сингари буралади. Балки саждага унинг жисми эгилганида «хе» букиклигига ўхшаб кетади. У ҳар бир сажда қилганида ҳақ висолига эришиади. Унинг саждасини сажда деб эмас, ҳақ висолига етмоқ деган маъкул. У фалаклар авжида юқсаклик ногорасини чалиб, фаришталарга ҳимматдан дарс беради. Лақаби ҳам жаҳонга нур таратади. Зоти билан ҳам нуран ало нурдир.\* Исми Абдураҳмон билан танилган, аммо Жомий билан шуҳрат тутгандир.

Эй, илм юзига машъал тутган, файз кўзгусига сайқал берадиган зот, дарвишлиқ тариқатида шундай узлатга чекиндингки, тангрининг ўзи сенга мўл-кўл файзини ато этди. Илминг денгизи тўлқинланганида еттичи осмондан ошиб кетди. Қаламингдан маъно дурлари оқиб, нутқинг уни сўз шодасига тизди. Маъно қаламинг бағрида сайр этиб, сўнг ўша нов орқали дурга айланиб қоғозга таралади. Ўша йўлдан маъно карвони, балки маъно жаҳони келади. Хавфдан ҳадиксирамай ёппа-ёлғиз оламда сайёҳлик қиласди. У маънолар жаҳон юзинигина эмас, балки осмон кенглиги юзини ҳам тутиб кетган. Шеъриятинг наср сингари яхши; насринг эса назмдек қўнгилга тутғён солувчиидир. Унбу наср ва назм лашкари олам юзини бутунлай тутиб кетган. Ҳали «Хамса»га қўл урмай турибоқ, қаламинг сўзга киришиб кетди. Киши чуқур ўйлаб қараса, қаламингни йўниб, қатор номалар нақш этдингки, у хазиналарнинг ҳам санофи бештадир.

«Силсила»ни яратиб, юзлаб ақлни унга шайдо қилидинг. «Тухфа»ни ғавғо учун элга манзур этганингда, кишилар ўз жонларини унга фидо қилдилар. Қаламинг «Суб-

\* Шоир «Нуриддин» сўзига ишора қилиб, нур устига нур иборасини кўлламоқда.

ҳа» талқинини тугаллаганида, фаришталар даврасида тасбех зикри бошланди. «Аҳсанул-қисса»ни ёзганинг захоти, қисса халқнинг суюкли асарига айланди. «Девон»ни муҳайё қилганингда, Сурайё юлдузлари унинг бошига гавхар сочди.\* Шундай қилиб ғаму қийноқ тортмай уларнинг «Беш хазина»ларига жавобан беш хазина намоён этдинг.

Назминг сифати мақтодан юқори, насринг эса, ундан ҳам ортиқдир. Халқ фикрий қашфиётлар ошиғи экан, улардан ҳамиша файз топади. Одам сенинг файзинг билан баҳраманддир. Мен эса олам элининг поймолидирман.

## IX

У тун дагдагаси таърифидаки, савдои ишик аждаҳосининг дами ўтининг тутуни ва юлдузлари оламни ўргайдиган ўша оловнинг ёлқинлари эди; шундай тунда хаёл сайёзи кўргиликларнинг қора отига миниб ҳар томон ўйл олмоги ва ишқнинг юз оғатлик даштига етмоғи; оғат ёғинларидан бало довулига қолмоги ва бало яшинлари унинг жонига шавқ ва муҳаббат ҳароратини солмоги; ишик дури шамчирогини ўша кеча топмоқ ва у йўлчи юлдуз билан сўз майдони жавлонига чопмоқ; Лайли хаёли билан кўришимоқ ва Мажнүн дардига тушибоқ

Хийлакор фалак ўтган кечада нур устига зулмат ёйганда, олам устидан эсаётган тун шамоли кўк бағрига қоронгулик сочар эди. Мен зим-зиёлик гумбазига қамалгач, зулмат эшикни беркитган эди. Замонни мумдай булат қоплаб, туннинг зулматига яна қоронгулик кўшилганди. Вужудим шу зулматга асир бўлиб, кўнглимга, фалак зулмати қўнганди. Кўнгил ўйноки хаёл отига миниб, дуч келган томонга қараб чопар эди. Туиранг хаёл оти жаҳонда кўп югарди-да, нихоят араб тупроғига етиб, тўхтади. Ишқнинг ҳидини сезган ҳамоно у от чопишдан ҳам қолди. Ишқ водисига етгач, ундан нари ўтиб кетмоқ жуда мушкулдан мушкул эди. Хаёл суворийси тайсалланиб, бу ерда от ҳам оқсоқланиб қолди. Ҳаво оҳ сарсари\*\*ни кўзгатар, булат эса тинмай ёш тўкарди. Яъни шамол янада қаттиқроқ эсар,

\* Бу ерда гап Жомий томонидан «Силсилатуз-захаб», «Субҳатул-аббор», «Тухфатул-ахрор», «Юсуф ва Зулайҳо» ва «Девон» асарларининг яратилиши устидан бормоқда.

\*\* Сарсар — совук, кучли ва қаттиқ шамол.

ёмегир эса ундан ҳам даҳшатлироқ эди. Кечада кўзни юмиб ёруғлик истагандай қоронғу эди.

Офтобдан шарқ ёришгани каби, баъзан Тур тоғи устида яшин ярқиради. Ёхуд Мусонинг орзуси билан Тур тоғи устида худо жамоли жилвалангаңдек бўларди. У Тур тоғи ва тоғ эгаси Мусо, нур қаърида гарқ бўлгаңдек кўринпар эди. Баъзан эса, бу яшин суръат билан Мадина сари борар, шуъъалари билан зулмат устига нур тўқар эди. У яшин нури айрилиқда худонинг дийдорини умид қилган Хошимий авлодидан бўлган пайғамбарга ўхшар эди. Меърој кечаси пайғамбар осмонга чиқиб, юзининг шуъласи билан жаҳонни ёритди. Яшиндай қўкка юксалиб, Мадинага ёлқин ташлади.

Баъзан бу яшин Қуддусни ёритиб, тун зулматига оқ нур тўқар, бу қора тутун орасида ловуллаб кўринган Халил ўтига ўхшарди. Халилнинг гулханга тушиши яшинга ўхшар, Намруд\* юзига нурлар сепарди. Шу яшин ҳарлаҳзода Яман томондан кўриниб, ўзининг ўтлик сиртмогини ташлар, у — Суҳайл юлдузи балқиб Яман тунини ярқираганидек эди. Йўқ, йўқ, балки Увайс қалби ёлқини қора тунни ойдинлаштирумкоқда. Гоҳ Абукубайс тоғи узратовланиб, ундан Каъба равшан бўлиб турар ёки нур ҳарамга тушиб, ундан тоғ бағридаги бишолар ҳам ярқираб кўринардилар. Айман\*\* анори ўз шохини ёритганидек, гоҳо Изам водийсига шуъла сочарди. Салам\*\*\* ёғочларига ўрнатилган дурлардек нур билан зийнат берар, баъзан Нажд тоғи устидан у яшин чақнаб, осмонга нур сочар эди. Бу — қоронги ҳижрон кечасида ғамгин Мажнуннинг ўтлик оҳ чекканига ўхшарди. Гоҳ муросасиз фалак, шом устидан субҳ кўрсатар эди. Бу эса, Лайли карашмага майл қилиб, қора кокиллари орасидан жамолини кўрсатишига ўхшарди.

У яшин тииимсиз ҳар томонига учар, шу равшаниликда қабилаю уруғлар кўринарди. Кетма-кет чақилаётган чақмоқ бир қабилани эмас, балки юзларча қабилаларни кул қилиб юборгудек. Унинг нури ҳар ёкка учиб юрганда, йиртқич ҳайвонлар ҳам кўринишниб қоларди. Йўлбарс, қоплон ва қонхўр шерлар қон тўкиш учун чангларини ўтқирлаштирап эдилар. Шу водийда танлари тупроқка айланган ошиқларининг суюклари унда-бунда оқариб турарди. Бу суюклар чўллардаги чирик саксовулдек уюм-уюм бўлиб ётарди.

\* Намруд — Иброҳим (Халил) пайғамбарни ўтга ташлаган подшоҳ.

\*\* Айман — Арабистондаги водий номи.

\*\*\* Салам — дарахт номи.

Күёш хазинасини аждахолар йўқотиб, ўрнини тун ахли қора балолари босди. Ёмғир дема, булут ёвдек эл устига ўз ўқларини ёғдирмоқда. Тунда булатларниң ҳар томон қўзғалишлари қора девларниң наъра тортишига ўҳшаб кетарди. Булатларниң бир-бирига келиб тўқнашишлари, уларниң гулдураш садоларидан фалак гумбази дарз кетгандек бўларди. Буни оқшом дея кўрма, балки жонга юзларча оғат келтирувчи кўрқинчи зулматидир. Югурик сайёх бу ҳол ҳайратидан бир қадам ҳам босолмай қолди. Унда қадам босгани мажол тугули, бунга умид ҳам йўқ эди. Юзларча оғат ичиде жонини ховуялашган мусофири, мингларча таҳликалар туярди. Ойдинни кўрганда титилиб кетувчи қоронғиликка ўҳшаб, унинг кўркувдай мажоли қолмаган; унга на ақл йўлдош, на хуш. Ўзи бежон, агар жони бўлса, хуши йўқ. У кўрқоқ жонидан юз марта воз кечган, жаҳондан ҳам кетмоққа шай.

Оғат, балолар дастидан хаёл мусофири икки кўзини очолмай тонг отдириди. Тонг ели тун кулини супуриб, азоб булатларини ҳам хайдади. Хаста ва чўчиган мусофири бир лаҳза ором топиб, ўзига дерди: «Бу тумми ё бало даштишиниң қора куиними? Жаҳонда бунча ҳам баҳтсизликлар бўладими, қаерга қадам қўймайни оғат... Бу қоронғи водий қандай водийки, унинг зулмати нафас йўлимни бўғаётир?»

У буни ҳали англаб етмай, гойибдан идио келди: «Бу ишқ даштидир; саргузашти — жон оғатидир. Сен кўрган ҳар яшин ишқининг ўтидир, ўша яшининиң ҳар шуъласи ишқининг ханжаридан чиққан учкунлардир. Зулматга чулғангани ҳар қора булат, ишқ ўтиниң кўкка ўрлашгани тутунидир. Баҳор томчиларини ёмғир дема, у ишқининг ўқ ёғдиришидир. Бу ишқ даштида йиртқичлар ғавғо солади, шу даштишиниң ҳар тарафи курт-кумурсқага тўла. Бу даштга келган аждарлар қамини ичидаги қилтириқ тола каби, ҳайбатли шерлар эса кучсиз чумолилар каби ожизланиб қолади. Бу ишқ водийсиниң ғамлари қишида гаранг қилиб қўйса, ёздаги гармселлари элни иловратиб кетади. Бу дашт тиканлари оғат алифи каби, лолаларида ишқ додлари бор. Буида ҳеч ким яшай олмайди, янаш қаерда, балки ўтишга ҳам имкон тополмайди. Мозий дунё бир кипидан бошқа ҳеч кимниңни бу водийга қадам қўйганини билмайди. Унинг вужуди ғам тупроғи ва сувидан ясалган, ишқ ўти ва ели унинг манглайига ёзилгандир. Буида қишининиң қисмати доимо саргардонликда ва ғам чўлларида куюндай кезишидан иборатдир. Унинг жисми тупроғи дард кўчасининг чаңг ва туборларидан, суви бўлса — дард булғидан. Жисмининг

ел қисми сарсаридек оҳидан ва ўт қисми жон ўртайдиган ишқ гармселидандир.

Унинг вайрони бўлган тани ғам қушининг макони ва аламли боши ҳам қушлар уяси эди. Сочи кўргуликлар тутинига ўхшар, унинг ҳар толаси телбалик оёғига кишин эди. Муҳаббатдаги сифати девоналил бўлгандан унинг номини жаҳонда Мажнуни деб аташарди. Ушбу дашт унинг турар жойи, ўти, гулию тиканлари — унинг гулшами. У бир нодиранинг, нодира бўлганда ҳам жаҳон балосининг ишқига мубтало эди. Арабистонда ва Ажамда мислсиз бўлган бу гўзалдан Арабистон ҳам, Ажам ҳам аламда эди. Мажнуни муҳаббатда ятона бўлгани сингари, ҳўсида у қиз ҳам замон оғати эди.

Булатининг дунёга машҳур бўлган афсоналарини Хусрав билан Низомийлар достон қилган, ишқдан сўз очиб, бу иккиси тўғрисида ҳикоя қилган эдилар. Шеърият осмонининг юлдузи Суҳайлий ҳам Лайли, Мажнуни ҳақида сўзлашга майл қилган. Ҳозир ҳам у шеъриятда ятона бўлиб, сўзлари сочилигани дурлардекидир. Суҳайлий Хусрав руҳини безовта қисса-да, лекин Низомийнинг кўз нури ҳисобланади. Бирининг руҳини рағжитса-да, иккисинини кувонтиради. У дур сочувчи қаламини қўлга олиб, Лайли ва Мажнуни достонини битгандир. Унинг бундан муроди: олам саҳифасида бўлмаган ажойиб бир достон яратиш эди. Низомий, Хусрав ва Суҳайлийлар бу қиссани назмга солган эсалар-да, улар бу даштдан ўтмаган, бу балолардан хабар топмаган эканлар. Улар ҳалқ ва ривоятчилардан бу қиссани чала-чулпа эшишиб, бунга шунчалик зеб бердиларки, унинг васфида ҳеч сўз айтиб бўлмайди: сенга ҳам фалак ёр бўлиб, йўлинг шу ишқ саҳросига тушди; унинг ҳоли ва ғам-кулфати қандай эканлигини билдинг.

Бу ишқ даштига кимки келиб, яна қайтиб кетар экан, бу воқеаларни айттолмайди, айтса ҳам ҳеч ким ишонмайди. Менинг ишқ йўлбошчиси деган номим бор; турар жойим ҳам ишқ саҳроси. Сенга Мажнуни Лайли ғамида қандай куйганини бекаму кўст рост сўзлаб берай».

Фойибдан овоз берган руҳ шундай деб бу қиссани бошлаб, маънавий нафосат билан баён этди. Унинг ғам-ҳасрати, оғир кунлари шундай-шундай эди, деди. «Энди бу қиссани англадингми, дадил бўлиб, қоғоз, қаламга қўл чўз. Сендан бу ҳикояларни ёзмоқ, биздан сенга сўз билан тўғри йўл кўрсатмоқдир. Уларча рағн-баранг сўзлай олмасанг-да, ширин тил, изозлик билан бўлмаса-да, лекин сеникида дард ва ўртанишлар ортиқроқ, кўнгил ёқувчи ҳангомалари кўпроқ бўлади. У томонда гул ва сунбул бўл-

са, сен кишилар қалбига ўт ёкиб, тутунини кўкка етказсан. Улар қимматбаҳо дурлар сочса, сен кўз ёшини донадана қилиб оқизасан. Уларда жозибали сарв унса, сеникида фифон ва оҳ дарахти ўсади».

Хаёл мусофири ишқ кўргиликлариин англаб, уларни чин кўнгил билан қабул қилди. Жонига завқ асар этиб, бутун ғам ва малолликлар бартараф бўлди. Ижод учун белни маҳкам боғлади, хаёл отига чаққонлик билан сакраб минди. Хужрага этиб келганда, тонг отиб, муаззин аzon айтди. Бутун фарзларни адо қилганимдан сўнг, қўл давот ва қаламга борди. Фойибдан келган овоз тўғри йўл кўрсатганидек, мен ҳам афсонани бошлидим.

## X

*Қайсинг йўқлик мажлисидан қутулиб, вужуд бешигига тутилгани; қон ютмоқдан емиси ва ишқ доясидан парвариш топгани; ишқ зоти баҳрасидан эл кўзига ширин ва азалий дард ҳароратидан ҳалойиқ назарига иссиқ кўрилгани*

Бу бўғовлар ҳалқасидаги гамгин кишининг занжирлари шундай садо беради: Араб ерида бадавлат киши бўлиб, у Арабистонга ҳукмронлик қиласди. Нечаче-нече қабилалар унинг ҳукмида эди, барча қабилалар унинг иқболини ўйлаб иш кўришарди. У бечора ҳалқнинг мушкулини осон қилувчи, ҳамиша дастурхони ёзиғлик, меҳмондўст киши эди. Осиғлиқ қозони ўчоқдан тушмас, тун-кун гулханида ўти пасаймас эди. Саҳрода йўлини йўқотганиларга бу ўт коронғу кечадаги ёруғ юлдуз бўлиб кўринарди. У билимни касб қилиб, саҳоватни хунар қилиб олганди. Билим билан саҳоват кўрсатарди. От, тую, кўй-кўзилари сон-саноқсиз эди.

У тез ўтувчи умридан кўйган, боласи йўқлигидан жуда қайгуарди: моли кўп, ўзи кексайган, фарзанд орзусида эди. Инсоннинг ҳаёт либоси эскиб, умр дарахти ҳам қулай деб қолганда, ёнида гўзаллиги санавбарга ўхшаган ёш мевали ниҳол бўлса эди. Шу азamat дарахти тубидан кўчиб кетса, бу ниҳол ўсиб соя соларди; яъни йўқолган садафдан бир дур қолса, унинг қабиласи шу дурдан нур оларди. Агар бир меросхўри бўлса, унинг моли дунёда совурилишдан сақланарди. Умр куёши ботар экан, унинг ўрнига яна ёруғ куёш — фарзанд керак. У куёш юксалиб, бутун қабилаларни ёритар эди.

Билгилки, гулистон қуриганда булбул сайрамайди, достон айтмайди. Ҳа, ғам тунида нур таратувчи шам

ўчиб қолса, парвона билан уй ёришмайди. Бирор мақсадни қўзлаганда шуни ўйла, агар унга эриша олмайтган бўлсанг сабр қил.

Қабила бошлиги тангрига кўп ёлвориб, истаган умидига етди, яъни унинг мақсади фарзанд эди, худо унга ворис берди... У ворисгина эмас, балки ишқ аҳлининг мурод қабиласидир. Ишқнинг туғилиши бир башарий қатрадан экан, ўша модда маъно садафининг ишқ гавҳаридир. Шу қатра тан хазинасининг яширин қимматбаҳо қумуши, жон гулшанининг ёруғ шабадасидир.

Муҳаббат ояти унинг ёноғида товланиб, вафо фармонлари эса, юзида кўринарди. Ишқ мулкининг шоҳи кўкдан ергача ҳукм қилдиким, шодмонлик билан осмон гумбазигача зийнат бериб байрам қиссинлар. Кўкдаги абадий дард бу хурсандчиликда нағмасини шодиёна чалсин. Дунёдаги ғам лашкарлари талвасага тушиб, севги қўшини қўзғалиб, тошди.

Бало сел оғатига йўл очаман деб, қўли билан унинг кўзини очди. Бебош фироқ унинг бошини силаб, «бу бош устига тош ёғдирман» деди. Дард ҳам унинг оғзини ювиб, «бу ердан оҳ ўтларини фалакка ўрлатаман» деди. Ишқ эса «бундан бошқа пок манзил йўқ» дея унинг кўнглига мойил бўлди.

Алқисса, отаси бу дурни топганидан фахрланиб, кўп гавҳарлар сочиб, тортиқлар берди. Ўелининг номини Қайс кўйди, бу — ўз отасининг номи эди. Бир неча доялар уни боқиб асрарилар, улғайтиришга киришдилар. Қимматбаҳо матолар билан йўргаклаб, ғунча каби юзлаб либос билан ўрадилар. Гул япроғи асалга тушгандек, уни бешикка боғладилар. Уни баҳт билан саодат доя сингари одат бўйича тарбияладилар; бир лаҳза ҳам ундан бехабар қолмай, кўз қорачифидек сақладилар. Уни кўз ёшини сақлагандек қўздан асрарилар.

Бодомнинг ичида мағиз сақланганидек, бу бола ҳам кўз бешигига фароғатда яшарди. Унинг атрофини ўраб олган эл, у томонга совуқ шамолни эсгани қўймасдилар. Унинг бўғзидан сут ўтиши биланоқ қонга айланар, шу важдан бағри ҳам қонга тўлиб борарди. Бешикка таниғилиш билан унинг тани қийналиб, азоблана бошлиди. Ерда юришга ўрганмаган жуда кичик чоғидан бошлаб эмаклашга ҳаракат қилас, ўтни кўрганда уни ишқ ўти гумон қилиб, унга яширинча майл қилас эди. Дард ва ғам бир лаҳза ҳам ундан ғофил бўлмай, ҳамиша уни улғайтиб борар эди. Гўдак бешикка фифонлар тортар, ағфонида эса дардининг ишончлари сезилар эди. Унинг

тили чиқиб гапирад экан, ҳар бир гапи таъсирли бўлиб, гаплашганда унинг сўзлари элнинг ҳушини йўқотар эди. Юзида малоҳат шуълалари, нутқида фасоҳат нашъалари бор. Унинг ҳар бир маъноли сўзи эл кўнглига таъсир қиласди. Унинг фикрлари ақлга маъқул, бошдан-оёқ манзур эди.

Қабилалар ҳар томондан хабар топиб, Қайсни кўрмоқка ошиқар эдилар. Атрофдан келган кишилар, бу ажойиб болани талашиб томоша қилишарди. Баъзилар унинг юзидан ҳайратда колсалар, баъзилар сўзидан ўйга чўмиб қолардилар. Бенаволар уни жондан севар, ҳар ким кўрса дуо қиласди. У юзларча қариларни ўз васфида лол қилган шундай ажойиб бола эди.

Ота-онаси уни бирдай севар, гёё маъшуқ битта-ю, ошиқ иккита эди. Ундан беҳад ажойиб сўзлар эшитганлар «ёмон кўз тегмасин» дердилар. Уни жон йўргагига ўраб, кўз корачиқларини исирис қиласдилар. У тўрт ярим яшар бўлганида, отаси уни ўқитиши ииятига тушди. Қабилалар ичида тенги йўқ таълим берувчи устозни қидира бошлади. Токи ўғли мактабда ўқиб, баҳтли бўлсин, илм-маърифатдан баҳра олсин, илмлар билан азиз бўлиб, жаҳонда ном чиқарсин.

Эй одоб ўргатувчи устоз, ақл сенинг қошинингда талаба бўлди. Бу бола қўлига бир варақ тутқиз, менга бўлса, ишқдан сабоқ бергин!

## XI

*Қайснинг дополик мактабида илмлар варақларини ўғиргани; ишқ изгирини етиб, у варақларни совургани, яъни Лайли ҳусни гулшанидан хасталик ҳазони четлашиб, саломатлик баҳори елидан латофат гуллари очилиб, мактабга йўл олгани ва у гуллардан Қайс кўнгли оёгига ошиқлик тикаплари санчилгани*

Сўз дарсидан таълим берувчи киши афсонани шундай таҳлил қилди: Қайсга одоб ва таълим берувчи кишини ҳар тарафдан изладилар. Одамзод ичида малаксимон яратилган бир хунарманд устод топилди. Бироқ у устод қабиладан ҳеч ерга жилмасди, дарс беришда юксак камолот соҳиби эди. У ажойиб киши қабилада иззат-ҳурматли бўлиб, ҳар ишда Ҳай аҳлига ёрдамлашувчи эди. Зўр шаън-шавкатга эга, мартабасицинг юксаклиги кўкка тенг бир шахс эди. Қаҳри келганда нафаси гармесслек, метин тошлиар

қўлида юмшоқ мумга айланар эди. Унинг карам дастурхони олдида қуёш қора кулчадек қадрсиз; чексиз бўлган тун осмони унинг қабиласида эски бир отхона эди. Ўт унинг қаҳрига тенг келолмас, ел бўлса унинг қабиласидан битта гардии ҳам учирив кетолмасди. Элига олам оғатлари тушмас, чунки у ўз элининг паноҳ қўргони эди. Хазинасида дурру гавҳарлар кўп бўлиб, лекин бир дурдан алоҳида фахрланар; бўстонида юзларча чиройли гуллар бор бўлсада, уларниг биридангина унинг димоги хушбўй эди. Бир машъалдан унинг кўзи ёруғланган эдики, унинг бир учқуни шарқ қуёши эди. Тураг жойи бир шам билан безанган; жаҳон уйи ҳам ўшандан равшан бўлган эди. Уни шам дема, балки нурларининг чашмасидир, унинг нури ёмон кўзлар макридан йироқдир. Уни ниҳол дема, балки сарв каби хушқоматдир, сарв ҳам дема, балки шамшодга рашк солувчиидир.

Уни ой дема, балки тўлган ойдир, тўлин ой ҳам эмас, балки порлок қуёшдир. Икки лаби асал, лекин хурмо мазалик; икки юзи тўлган ой-у бироқ никобда. Қора зулфлари тунида юзи қуёшдек, гажаклар эса шу қуёшининг устидаги умид шоми эди. Йўқ, шом эмас, балки кўнгилдан тоғнинг ёдини чиқарувчи қоронгуликининг ёйилишидир. Туташган икки қоши ўзаро ҳусни талашиб можаро бошлаган чоқда, қора холи воқиф бўлиб орага кирган. Ўсма уларга зийнат берганда, янги ойга ўхшаган қора қоши кўкимтири бўлиб товланар ёхуд янги ўсиб чиқсан икки сарв ниҳоли шабададан икки тарафга эгилиб тургандек туюларди. Шўх, раҳмсиз икки кўзи эса, маст коғирлардек уйқусираб, ҳалиги сарвлар остида уйку умиди билан чўзилиб ётгандек.

Киприк сафлари қора балодек, қора кўзлар устидаги қора соядек. Соя ҳам эмас, балки тўрт қатор саф тортган сурма ранг кийинган занги қўшинлариидир. Кўз очиб юмгунча киприклар икки қўшинидек қон тўкмок учун бир-бираiga ташланади. Буларни ҳинид лашкари дема, балки чин даштининг кийикларига қўйилган қатор қопқонлардир. Чин кийиклари шу қадар мушк сочдики, у қопқонларни ҳам муаттар қилиб юборди. Юзи жаннат боғларидан нишона бўлиб, ундаги хол фириб учун донадир. Жаннат донасига биргина Одам Ато илингандан бўлса, бу юзадаги хол донасига бутун жаҳон аҳли овлангандир. Лабининг болидан оғзи ширин бўлгани учун сўзлари ҳам ширин эди. Лабига жон заҳиралари йиғилган, оғзининг суви жон ширалариидир. Уни ўпган киши ундан жон топади, шунинг учун уни оби хаёт дейилган.

Икки қизил лаби жон бўлса, ияқ остидаги бақбақалари

«жон» сўзининг «нун» ҳарфидир. У шундай сарвқомат, нозик ниҳолки, жилваси қиёмат қўпоради. Уни кўрган киши ўзга бир оламга ўтиб қолар экан, у ҳар дам бир қиёмат қўпорса нима айб? Белининг нозиклиги жон пардасидаги ингичка торларсимон, либосидаги ўриш-арқоқлар жон пардасидаги яширин нозик иплардандир. Унинг пок гавҳари ҳали ипга тизилмаган, лаъли эса заргар қўлидан зарар кўрмаган; тўғри даъво каби тоза, очилмаган маънодек оҳорли эди. Икки қора сочининг узунлиги интиҳосиз икки қоронғу кечаси. Шунинг учун унинг исми барот\* ва қадр\*\* кечасидаги тўлин ойдек жилваланарди. Кимки унинг исмини айтишни истаса Лайлидан бошқа сўзни тилга олмас эди. Бу тоза гулшан — Лайли гулдек юзи билан отасининг кўзини равшан қилган эди. Отаси Лайлига мактаб бўлсин деб бир уйни жиҳозлаган эди. У хона нафосатда ой доирасига ўхшар, Лайли шу уйда ойдек ўтиради. Боя айтилган устоз шу мактабнинг муаллими бўлиб, фариштадан хур таълим оларди. Кўк юзини юлдузлар қоплаганидек, у хона болалар билан лиқ тўлган эди. Йиғин гули Лайли эса, талабалар орасида юлдузлар ичида ойдек ўтиради.

Қайсга келсак, отаси уни бир устозга топширса-ю, устоз унга илм ўргатса, деган фикрга келган эди. Қабилаларида Лайлиниң мактабидан бошқа муносиб мактаб бўлмаганидан, арабларда бўлган расм-русларга мувофиқ, гавҳарни чексиз денгизга ташлагандек, Қайсни ҳам билимдонга топширдилар. Бундай пок гавҳарни топган денгиз жуда завқланди. Шу соатда унинг таълим тахтасига сабоғини ёзиб берди, яъни олдига кумуш лавҳ қўйиб, дарҳол унга таълим берди. Ўқитувчи таълимга қаттиқ бел боғлади. Қайс унинг айтганларини яхшилаб бажарди. Унга қанча кўп сабоқ берилса, гўё илгари билгандек ўқириди, ҳамдаре болалар ўз ҳолатларига хижолат тортар эдилар. Қайс бир кун шериклари билан сабоқдош бўлса, иккинчи куни албатта ўзиб кетарди. Шундай кунлар ҳам бўлардики, беш-ён сабоғни ўқиб, англаб, янги вараклар очарди. Шу йўсинда замона уни тез вақтда ҳамма илмлар бўйича ягона қилиб қўйди.

Замона ягонаси — Қайс мактабга кела бошлиған вақтда, Лайли демайин, ул санамдек паризод бир касалга

\* Б а р о т — хижрий йил ҳисобида саккизинчи ой бўлган шаъбонининг ўртаси, байрам куни.

\*\* Қ а д р — рамазон ойининг «Лайлутул-қадр» (қадр кечаси) деб аталадиган 27-кутлуг туни.

чалинган эди. Табиатига тушган қуёш каби ҳарорат унинг осойишини барбод қилганди. Ҳар кўнгилки, аслан қуйган бўлса, озигина ҳарорат ҳам унинг танини азоблайди. Чироги ўчаётган бечора чирогига ёф қуилса, яна ёнаверади. Қуёш қумни қанчалик қизитмасин, унга ўт ёқилса, яна ҳам алангаланади. У қуёш — Лайлиниң мизожи иссиқ бўлиб, қумларниң ҳам иссиқ нафаси уриб турарди. У хурмова асални яхши кўрар, май ичишга ҳам ошиқарди. Асал, май ва ўз иссиқ табиати ҳамда ҳавонинг ҳарорати — тўртталаси шуълаланиб унга ўт солдилар. Унинг оқ гулга ўхшаган жисмими иситма қизил гулга ўхшатиб юборган эди.

Гул юзидан оқкан терлар уйни гулобхона қилиб юборарди. У бўлса, гунча каби ҳарир пардаларга ўралган, иситма унга гул зарралариdek ўт солган. Мизожидан ҳарорат кам бўлса, уни иситма қалтиратарди. Тонг елидан тераклар титраганидек, унинг шамшод қадди безгакдан титрар эди. Зилзила бўлган чокда қоя тошлар бир нафасда пора-пора бўлиб кетса, нозикликда гулдай мулоҳим бадан шамол титратишига қандай дош беради? Унинг бошида дўстлари йиғилишиб, табиблар ҳозирлашар эдилар. Қон тўқувчи кўзларига чидаш қандай қийин бўлса, унинг учун пархез қилиши ҳам шундай мушкул эди. Шу ахволда у гул юзли сарвнинг касали узоққа чўзилди. Фалак қанча ҳасад қилмасин, унинг табиати ҳам шунча ёрдам берар эди. Касалликда табиат меҳрибонлиги юзта тажрибали табибдан яхшироқдир. Агар унинг мизожи тузалишга кўмаклашмай, жон берса, Исодан элга нима фойда? Қишининг ўз табиати касалликларни қувиб чиқаради. Лайлига табиат мурувват қилгач, ҳасталик йўқолиб, қувватга кирди. Ҳакимниң кўрган чоралари кор қилиб, унинг мизожи тузалишга юз тутди. Мизожига саломатлик киргач, табиатида ҳам тинчлик туғилди. Лаъли лаби жилмайиб, қоматининг ниҳоли юксалди. Май табъига хурсандлик бағишлади, баданига қон югуртироқ учун пархезни ушатди. Яна ўша гул юзли гўзалликда бурунгидан ҳам зиёда бўлди.

У одобли ой бир кун зерикиб, мактабга бориш ҳавасига тушди. Оламга зеб бергучи гўзаллик пардозчиси уни безантирди. Оламниң зеб-зийнати бўлган ҳусн яна зеб устига зеб берди. Унинг сочи хад\* ёнидаги долга; фам\*\* қалимасидаги нукта оғзи устидаги холга ўхшайди.

\* Х а д — ёноқ.

\*\* Ф а м — оғиз.

Юзининг ўтини ёқмоқ учун гутурд — қора қошлар нилдек ҳар томонга тортилган эди. Чехраси гулистоидаги очилган олов ранг гуллар билан жаҳонга ўт солади. Унинг бошидаги айбар ҳидли қора зулфлари — гул ранг юзида қора тутун, манглайнидаги тилла қоши гўё ўтдан чиқсан алансалардир. Унинг лаблари пешонаси, юзига ёккаи ўтнинг чўғлари эди. Уидаги хинду хол жодугарлик билан ўт ичига сувни беркитгандек ёки оби ҳаёт лаби сув ичига ўт яширгандек эди. У лаълининг ўтидан жаҳон, йўқ, йўқ, балки жон куяди. Ўтли икки кўзи сурма юки, у сурма эса, бу ўтнинг тутунидир. Бу ўтлар орасида гарқ бўлган юзи жаҳонни куйдирмоқ учун чақин, оғат чақини ёки у юз, гўзаллик равшанигидир. Юзи атрофидаги гавҳарлар қандай бўлса, юлдузлар ой билан шундай бўлади. Унинг соchlари устидаги дурраси васл шомидаги ойдинликка ўхшарди. Гўзалликда бошдан-оёғигача чиройли, севимлидир. Бу абадий балони кўрган, вақтда, замона кўзғолмай нима қилисин!!

Жаҳон оғати шу суратда саккиз осмонига шўришлар солиб, гул юзли, аргувон чехрали бир неча бўйдош канизларни орқасига эргаштириди. Ҳамдарсларига ҳамдам бўлиб сайру саёҳат билан кўнглини хурсанд қилисин учун бошдан-оёғигача ҳусн ва нозга тўлиб, мактаб томон жилва солиб жўнади. Муборак устоз уни қувноқ кўриб, барча ўқувчиларни озод қилиб юборди. Токи у қизлар билан бокка бориб, гулишани ўз жамоли билан равшан қилисин.

Кўк гумбазини қуёш ёритгандек, мактабни ҳам у паричехра ёритди. Барчалари уни хурмат қилиб, юқорига ўтказдилар. Баҳордан гулистоидар хурсанд бўлганидек, мактаб ҳам унинг жамолидан шод бўлди. Лекин ҳаёт баҳори — Лайли бир инҳолни хазон қилди. Йўқ, йўқ, буткул ўт тутишиб, у дараҳт бошдан-оёғигача куиди, оловга айланди. Бир-бирига ўралиб кетган шуълаларни эл хазон барги деб тасаввур қилди. Хазин Қайс уни кўриб, юзи каҳрабодек бўлди. Чехраси ҳам каҳрабо ранг, кўнглида ҳам сабодек түгён. Ҳар дам йиқилишга мойил бўлиб, ҳар нафас ҳушидан кетай дерди. Унинг вужуди заифланиб, кўнглида ҳам борган сари хасталик ортарди. Қайснинг аҳволи кўзга ўзгариб турғандек кўришар, кўришаргина эмас, ҳоли ҳам нафаси ўзгача эди. Раҳмсиз ишқ зўрлик қилгани учун биринчи кадаҳдаёқ ҳушидан айрилди. Балки у май исё билан маст бўлиб, ғам тўдасидан енгилди: ғам лашкарларига бўйсунди. Кўп уринишлар туфайли соядек ерга йиқилмай ўзини зўрга ушлаб колди.

Уни кўргач, зебо ишори ҳам ўз кўнглини сабрсиз

топди. Мулойимлик билан унинг ким эканини яхшилаб фаҳмлаб олди. Унинг ишқида қарори қолмай, бечора жони шавқ ўтида ёнарди. Қайснинг ҳам ўз ишқида ўтга тушиб, изтиробга қолганини; шу ишга чора қилмаса, бу ҳолнинг элга ошкор бўлишини билди. Эл бу аҳволни пайқаб, ўртага изтироб солар, орага бир парда тушиб қолар. У пайтда Қайс бу ерда туролмайди, ундан кейин дийдор кўришиш ҳам мумкин бўлмайди. Шўх қўғирчоқ — Лайли тезлик билан туриб, «Боққа борамиз» деган ҳавасга тушиди. Болалар ҳам бу вақтни ғанимат билиб, у билан бирга боққа жўнадилар. У шакарлаб санам таклиф қилдики, кимки мактаб ўқувчиси бўлса, бир куигина даштии кўйиб, боғда гуллар билан гашт қилсингилар. Шундай таклиф бўлгач, Қайснинг ҳам улар билан бориши зарур бўлиб колди. Қайс уларга йўлдош бўлгач, барчалари бақамти гулшанаiga бориб етдилар.

Эй, ишқ гулшанининг боғбони, бир нафас гулранг қадаҳингни келтир! Бу гулшана қандай гуллар сочишинингни, қандай гуллар очилишини маълум қилайин.

## XII

*Баҳор фарроши нафас-нафас эсган шабадаларни пуфламоги билан лола чирогини ёритганда ва булут пайрангбози лаҳза-лаҳза тушган чақини ҷунқурмогидан тог димогини қуритганда, ўша кўзини ҳусн чироги ёритган ва димогини ишқ савдоси қуритган одамнинг гулюзиллар билан боғ сайрига боргани ва Лайли ҳусни гулининг шабадаси димогига етиб, бир йўла ўзидан кетгани*

Куёш ҳамалдан қутулганда, даштда қўзиқулоқлар униб чиқади, гул шамъи гулшанини истайди ва унинг нури гулшанини тобора равшан қиласди. Фалак эса, тўти бўлиш ҳавасига тушиб бўйнига найкамалакдан ҳалқа солади. Агар фалак тўти бўлишини орзу қилмас экан, нега ерии кўк рангга бўяди? Ё яшил фалак тўти бўлиб, ер куррасини жўжа қилиб очганда, ер юзини тутган майсалар унинг аъзосидаги янги патларга ўхшар эди. Олам наққоши куни оқ ва тунни қора ранг билан бўяб, кофур билан мушкдан, оқ билан қорадан гўё загизгон ясабди. Сарик гул устига тушган тоиг ёмғири олтии табақ ичига тўлдирилган инжууларга ўхшар эди. Ёхуд ярақон<sup>\*</sup> касали унинг ҳароратини ошириб, сарик юзига тер доналари тенчitar эди.

\* Ярақон — сарик касаллиги.

Ер юзи себаргалардан совут кияркан, савсан бошига турзи кўтарди. Фунча бошида жез қалпоқ кўрган чоғ муз тифи чаманин тарк этади. Мевали дараҳт кумуш гул билан безанганд, тангалар ичига кўмилгандек кўринар эди. Чинорнинг ичдан куйиши ҳам қўлида гул тангаларининг йўклигидандир. Тог бағрида сел эмас, балки тошлар ҳам Фарҳод фирогидап ёш тўқадилар. Саҳрода учган лола япроқлари Хусрав Парвез кулоҳини эслатар эди. Лола ғунчаси лаъл кутичасига ўхшайди, очилганлари эса, алвон лаълдир. Лола барглари тўқила бошлаганди, даштга бағри қора кушлар ёйилади. Дашиб устида шамол сайр қилганди, бағри қоралар кўкка учиб кетади. Сув ичидаги бинафша ҳар замон турна бошидек кўринади. Ёш ғунчаларга иш орттириб ёғилган дўй уларнинг оғзига тиш бўлиб қадалади. Ёхуд ғунчалар кулар экан, даврон тоши уларнинг оғзини қонатади. Май шишаларига тушган гул барглари турна кўзига, ёхуд туствовуқ қонига ўхшайди. Наргис майдан баҳра олмоқчи бўлса, пўртахол\* терисидан пиёла ясайди. Насрии барги тўқилгач, май кўва ёғини эслатар, занбақ гулининг баргига тўкилган мушканинг ҳиди унинг димогини қуритарди. Гўё ўша мушканинг бўйи билан боғ ичидаги бинафшаларнинг димоги тутилиб қолгандек бўларди. Бинафша димогини даволаш учун унга шабнам томизиб туриларди. Чаманг ёғилган шудринг кўқинор гули япроғига кўқинор доналаридек доғлар сепарди. Кушчалар ҳам жуфти билан жўшиб, бирлашиб учишар ва дараҳтларга ёнима-ён кўнарди. Япроқлар ёғочларга либос, кушларга хилват жой бўлар эди.

Одамлар кўнгил очип учун сахро сари қадам қўйсалар, тоза шароблар ичиб, кайф-сафо қилмоқчи бўлганларида, жайрон боласини кабоб қиласидилар. Шу фаслда Лайли ва унинг ўртоқлари кувнапшиб гулшанга ёйилган эдилар. Ул гулшан жашнатга ўхшаган бўлиб, Шом ахли уни шодлик макони қилиб олган эдилар. Бу боғда ўсган ҳар бир дараҳт шундай юксалгани эдики, Хулкар юлдузи унинг мевасидек кўринарди. Нажд тогининг этагидан чикқан булоқ бу боғни яшиштар эди. Энди эса, даврон тоши у чашмани кўмиб, кўзини ёпиб кўйибди. Сухбатдошлиар боғ ва лола томошасига тушган бўлсалар, уларнинг ҳар иккаласининг ичи лоладек доғ эди. Бошқалар ғунчага интилсалар, булар ғунча каби қисилган эдилар.

Лайлининг севгида изтироби қанчалик ошган бўлса-да,

лекин ўзини тутишга уринар эди. Мафтун йигитга ишқ изтиробидан сақланиш қийин бўлганидан, ақлу ҳуши бегона бўлиб турарди. У шериклари бирор нарсани сўрасалар фаҳм этмас, агар англаса ҳам жавобида нима дейишни билмасди. Қайс ишқини билдиринасликка ҳаракат қиласа-да, ажойиб ишлар рўй берар эди: гоҳ тўсатдан кўзидан ёшлар оқар, гоҳо ихтиёrsиз оҳ чекарди. Аҳволидаги бундай ўзгаришлар кўнглидаги ғамни элга айтиб турарди. Ўзидаги бу ҳолатга даво деб, ёрига бир назар солишни орзу қиласиди; лекин ёрга боқайнинг деганди, кўнгил ўти ловуллаб кетарди. Боқай деса қуввати ўйқ, боқмай деса тоқати ҳам қолмаган эди. Гоҳо кўз қирида қараганида шундай ўтлик оҳ тортиб юборар эдики, боғнинг юзини хазон рангига чулғаб, яшиаб турган япроқларни сарғайтириб юборар эди.

У ой юзли гўзал ҳам Қайсни куйдирган ўтидан хабардор бўлиш учун иногоҳ бир назар ташламоқчи бўлди. Шунда жисмидаги ўртанишларни ва кўнгилнинг изтиробларини англаб, ўз кўнглида унинг муҳаббатидан асарлар ва унинг ишқи ўтидан алангалаҳ топиб, бошқалар хабардор бўлмасалар экан, деб бир фурсат топмоқ истарди. Курбони — Қайсга ҳаёт бағишиламоқ учун бир илтифот қилиб, ҳолин сўрамоқчи, ўзининг бетоқатлиги ва ишқининг алангалаҳини ҳам билдиримоқчи бўларди.

Боғ жуда кенг бўлиб, бошқалар сайр қилиб юришар, дараҳтлар уларнинг кўзини тўсарди. Бу чаман гулларининг бир-бирига чирмасиб кетганилиги ишқ аҳлига васл пардаси бўларди. Болалар ўйинга маҳлиё бўлишиб, сарв ва гул билан улфатчилик қилишардилар. Сайр чоғи Лайли бир туп гул ичига кириб қолди. Бу ерининг тўрт тарафи гул шохлари билан ўралган бўлиб, кирган кишини кимса тополмас эди; Лайли очилган гулдек гулзор ичига киргач, тиканзор ичидаги булбули зорини кўрди. У ерга ғамли Қайс кирган ва гул каби ёқаларини чоқ қилиб, ўз ҳолига зор ва бесабру қарор йиглар эди. У фироқ қўшигини куйлаб турган пайтда бирдан ёри етишиди. Лайли ўз булбули — Қайсни ёлғиз топди. Сўзлашга тоби келмай, кўнглида изтироби кўп бўлса-да, бир неча сўз айтмасликнинг иложи йўқ эди; бироқ сўзлай дегунча, ўзидан кетиб қолгудай бўларди. Кўп хижолатлар тортиб, охири пардали қилиб шундай сўз бошлади:

— Эй ажойиб йигит, ҳолинг қалай, қандай ғаму қайгуларинг бор? Нега ўзгалар каби на шодлигинг ва на ободлигинг бор?! Дўстлар боғу гулзор томошасида экан, сенинг танинг яраланиб, кўнглинг қайғу билан тўлибдир.

\* Пўртахол — апельсин.

Хозир Наврўз еллари эсиб, йиғиниларга гул ҳидларини уфурган. Бор баҳордан гулларга тұлған. Сунбул эса, гул устига кокилларини ёйған. Бу фаселда гулзорга кириб, бүстөн саҳнини маскан қылған киши шод бўлиб, ҳар мушкули осон бўлиши керак. Нега сен бундай нолалар чекиб, гамли кўз ёшларини тўқасан? Ишрат чоғида азоб тортишинг ва ҳасратли кўз ёши тўкишинг нимаси?! Ажабо, бундай ғам сенга қаердан йўлиқди? Бу оғир ўртанишларинг сабабчиси ким?

Дилдор сабабчинин сўраганида Қайс жон ўртовчи бир оҳ чекди. Унинг ширин сўзларидан лол бўлиб, юзига қонли кўз ёшлари билан ўз ҳолини ёзди. Йўқ, йўқ, ҳол тили билан эмас, қуйидаги сўзлар билан ўз ҳолини шарҳ қилди:

— Эй жонимга ҳайрат ўтини солған, кўнглимни биринчи қараашда олган! Аввал, жамолидан чақин ташлаб, вужудимни ўт ичига солған! Зулф ёймоқ билан қароримни олиб, жаҳонни ҳаётим кўзига қорайтирган! Аввал афсона бошлиг сўнг кўнглимни хароб қилған! Қилғиликни қилиб, яширишинг, яна мендан сўрашинг нимаси? Эл фаҳмласин, деб нағалини тескари қоқишинг нимаси? Бу изтиробларнинг ҳаммасига сабабчи ўзинг-ку, бу ишни кимдан кўрайин ахир? Яширинча кўнглимни олганисан, энди уни сендан ўзим ололмайман. Сен эса, ўзингни билмасликка солиб, яна шундай сўзларни сўзлайсан. Жоними ўрташинг кифоя, бундан тоғмоқлик нега? Ўт устига ёғ куйишинг, куюк устига дор қуйишинг нимаси?

Шу зайдада тутакиб сўзлагандан сўнг, Қайс заифлашиб ҳушидан кетди. У тупроққа шундай тушдики, ердаги нарсаларга тенг бўлди. Нигори унинг бошини тиззасига олиб, юзига кўз ёши тўка бошлади. Беҳушнинг ҳолидан изтиробга тушиб, ҳар дам юзига гуллар сепар эди. Ўз қурбонига ғам еб, йиғлаб мотам тутарди. Лайлини излаб юрган биринки дилором шу воқеа устидан чиқиб қолдилар. Улар ҳам сочларидан мушк сочувчи бўлсалар-да, Лайлиниң канизи эдилар. Уларнинг кўзларига дунё қоронғу бўлди, қўрқиб: «Бу қандай ҳол?» дедилар. Ой юзлининг қилмиши ошкор бўлгач, у икки канизи олдида ер ўпди. Беҳосдан воқеъ бўлган бу ишнинг ростини ҳар иккаласига бир-бир айтиб берди. Олам сирларини ошкор этгани учун, Лайли йиғлаб улардан ғамига чора тилади. Улардан бириси шундай дардли эди, дарҳол Лайлига ҳамдард бўлиб, деди:

— Ғам ема, ҳечқиси йўқ. Ишқ ўтидан кимлар ҳалок бўлмаган? Сен тургин, буни бизга топшириб, тездан қабилага жўна. Эл яна бу ишдан хабардор бўлиб қолмасин, биз бўлсан, сен истаганча чора топайлик.

У гўзал буларнинг айтганини қилиб кўнглини қолдирib, ўзи уйига кетди. Кизлар эса Қайсга қарашли кишини топиб, ёрдамлашидилар. Қайснинг дўсти уни қабул қилгач, у икки каниз ҳам уйга жўнадилар.

— Эй, соғ кўнгилли дўст, мен ожизман, ишқ қўлида зору мубтало бўлиб қолганман. Мен беҳудман, бу оғатлар мени ўлдирмоқда, бир лаҳза ҳам бошимдан кетма!

### XIII

Қайснинг айрилиқ тунида шабнам гулоби юзига сочилағнидан кўзи очилгани; уйқусиз булбул билан ишқ достонлари ифодасида пола ғўзилгани ва булбул соясидек турроққа ғиқилгани; отаси унинг булбулдек фигонларини эшишиб, қошига стиб келгани ва кажавага солиб, олиб кетгани

Оlam гулшанининг гул юзли қуёши ғарбга ботгандан сўнг, тун юлдуз чечаклари билан олам юзини гулистон қилди. У илк баҳор танизи ўз дардлари билан ичини тунчадек кон қилиб, мафтуни — Қайс ғамидан кўнгли ўртаниб, қабила сари жўнади. Ғам устига ғам ютиб, қабиласига беҳол етди.

Ҳушсиз Қайс гулшанда ердаги чангга ўхшаб ётарди. На бошида ҳуши, на жисемида жондан асар бор. Ярим кечада эсаётган гул ҳидли шабада чаманг гуллар тўкар экан. Гуллар ҳидидан ҳушсиз ётган бояқиши ўзига келиб, кўзини очди-да, ўзини чамандаги гул, сарв ва ёсуманлар ичиди кўрди. Булбул боши узра сайраб, аҳволига йиғлар; қизил гул Қайс ҳолига назар ташлаб, ўз ёқасини пора-пора қилар эди. Наргис унинг аҳволини кўриб, ўзидағи шабнам томчиларини кўз ёшидек тиимай тўкарди. Бу аламзаданинг кўксидаги айрилиқ доғини кўрган лола ҳам ўз қўксини куйдирив доғлаган эди. Бинафша бу ғамзаданинг заҳми кўксини кўриб, азаси учун мотам либосига ўралибдир. Бу таъзиядан хабардор бўлган дарахтлар ҳавога байроқ қўтаришган. Сумбул юзини қора қилиб, қонкора ҳушбўй зулфларини ёзганди. Оқар сувлар ҳам мотам тутганлардек товуш чиқарип зор-зор йиғларди. Сарв Қайснинг бошига тушган кулфатдан холи эмас, шамшод ҳам унинг дардидан ишод эди. Уни ишқ ўлдириб қўйди, деб печак гул ҳам ўз-ўзига чирмашган. Сабза бутун борлигини тил қилиб, ҳар бир тили унинг ғамидан ҳикоя сўзлар эди.

Бу мотам манзараларни кўриб Қайс ўлимдан бошқа

чора тополмас эди. Ҳар томонга бокиб ёрини тополмас, аламлари ўти пасаймас эди. На атрофида дўстлари бор, на олдида гул юзли ёр. Қўёш кетиб, қоронғу келган, ёки айрилиқ куни-ю, қора тусда эди. Балки айрилиқ ўти тутун бурқситиб, дунё хонумонини қора қилгандир. Унинг кўнглига ғам тоғи йикиласи, ғамлари эса, тоғ-тоғ йифилган эди. Ёрини соғиниб унга назар ташлаган вақтда, осмон бошига кулагандек бўлди. Дардининг чекини тополмай, дардли кўз ёшларин равона қилди. Ёқасини тортқилаб йиртиб, танидаги саломатлик либосини ечди. Йўқ, балки бу либосни ўз жисмидан олиб ўтга ташлади. Кийими оловга айланниб, унинг тутунлари ўз оҳидек фалакка етди. Йўқ, йўқ, бу тутунлар унинг охи эди, сомон каби заиф жисми ёнарди. Бу сомондан гоҳ тутун, гоҳ шуъла чиқиб, сомоннинг аччиқ тутуни жаҳонни тутиб кетган эди. Сомон тутатқиси фалакка етиб, фалакнинг кўзига ёш келтиради.

У сарғайган юзини шунчалик шапатиладики, бундан юзлари кўкариб кетди. Гарчи унинг юзи заъфарон бўлсада, қўлининг зарбидан кўкарган ерлар пайдо бўлганди. Бу заҳилликдан кўнгли озор топар, кулмоқ ўрнига зорзор йигларди. Фироқдан кўксига тош ураг, иштиёқ зўридан ерга бош ураг эди. Кўксига фироқ шуъласи, иштиёқи бўлса, яна шу ўт билан аланга оларди. Аламлар қўшини кўнглига саф тортиб, охининг ўти байроқ кўтарар эди. Шу алам лашқари унинг ичига ғавғо солиб, кўнгил мулкини оёқости қиласи: булар ўтиб кетмасдан туриб, унинг бошига яна янги бало аскари ёғилар эди. Ҳар жафо тўдаси қўлинни чўзиб, унинг кўнгил мулкини ер билан тенг қиласи. Унинг кўнглида тўпланган турли-туман ғамлар сон-саноқсиз, қанча десам ундан ҳам ортиқ.

Айрилиқ азоблари шу зайлда кечаетганида, тонг ўз байроғини кўтариб чиқди. Тун ўзининг кўмирларини йикканда, тонг ҳам қўёш ўтини дамлаб пуфлади. Осмон гулзорининг гуллари тўкилиб, гунчалар жилмайдилар. Кўк чаманининг гуллари йўқолиб, ер боғида гуллар пайдо бўлди. Кўк боғида сочилиб кетган бор нарса гўё бу боғда очилгандек бўлди.

Махлиё йигит бу ёруғ жаҳонни кўриб, яна оҳ ва фифонлар торта бошлади. Гулларнинг бошидан у тонг елидек айланар, чунки гуллар севгилисилик қўринарди. Йигит айтар эдики:

«У ширин табассумли гул қаердаки, бу гул унинг юзига ўхшайди? Буларнинг ёнида тиканлари бўлмаганда, ўша юз ёдгори ҳисобланарди...»

Ғунчага тўймасдан қараб, бу ғунчани Лайлининг оғзи-

га ҳеч ўхшатолмас; гоҳо сарв тупининг остига юзини кўйиб, оҳини шу сарвдек юксалтиради эди:

«Бу сарвда, гарчи унинг хушрафтор қомати бўлмаса ҳам, Лайлининг қаддидан-нишондир», дерди.

Гоҳ бир лаҳза ҳам бошини кўтармасдан бинафшага меҳрини билдиради ва бу бинафшанинг атридан Лайлининг хушбўй зулфини исказандек муроди ҳосил бўларди. Гоҳ юзини сабзага суртиб, оҳу фифонини кўкка чиқарар:

— Бу гулшанда сайри боғ қилиб юрганда ёримнинг оёғи сенга теккан,— дерди.

Наргиснинг кўзи айнан ёрининг кўзига ўхшаб, Қайсни мафтун этган эди. Кўп қийноқлар тортиб йиглалаган Қайс, касал кишидек заифлашган эди. Тупроқда оёқ изини кўрар экан юзтубан тушиб:

«Бу ерга ёр оёғи текканга ўхшайди, тупроғини сурма қилиб кетипти», дерди.

Гоҳ сувдан нишона сўраб, кўз ёшларини сувдек оқизар эди:

«У суман ҳидли жилва қилганда, зора акси бу сувга тушган бўлса», дерди.

Қайс булбул билан жўровоз наво қиласи, фифони булбулницидан ҳам ошиб тушарди. У булбулга қараб:

— Сенинг бундай нола қилишинг ўринисизdir, чунки ёринг билан биргасан; жойиниг тоза гулшан, кўнадиган еринг эса гуллар шохиди. Сен гулшанда ҳарам маҳрамисан, гуллар орасидаги сухбатининг азизисан. Гўё сен ўз мавқеинингни писанд қилмайсан ёки ёр васлидан тўйдингми? Минг тил билан сайраб, ҳар шом ва саҳар ғавғо қилиб, овозинг билан элга озор бериб, ўзингни ошики зор қилиб кўрсатасан. Киши сен каби ишқдан сўзласа, ошиқлар бунга ишонармиди? Сен висолга эришганлардансан, шунинг учун ҳажр аҳли қошида ганирма. Мен — танида руҳдан асар қолмаган бир дардманд, мажруҳ, мискинман. Яъни жисмим гам ўтида куйган, жонимдай ширин гул юзлигим ҳам йўқ. Нола қилишга мен ҳақлиман. Сен мубталолик ноласини чекмасанг ҳам бўлади. Сенинг олдингда висол боғи бўлса, менинг бағримда фироқ доги бор; сенинг ёнингда баҳор гули бўлса, менинг кўнглимда фироқ тикани бор,— дерди.

Ғаму ноласи шу ерга етганда, Қайс яна ақлу хушидан жудо бўлди. У шундай оҳ тортиб йикиласи, худди ногоҳ жони чиқиб кетди десаңг бўлади. Унга қараб туришга келган киши бир гул тагига яширишиб, унинг аҳволини кузатиб турарди. Қайснинг бу холини кўргач, ўрнидан туриб қабилага жўнади.

Қабилага жадал етиб борганда, Қайснинг уйида ҳамма саросимада эди. Ўша кеча Қайснинг қабилада тунамаганини билишгандан сўнг, уни топиш учун ҳар томонга кишилар жўнатилган эди. Қайснинг бу иши одатга хилоф бўлганидан, қабила аҳлиниң ғами борган сари ортарди.

Хушхабар даракчининг хабаридан сўнг, ҳаммаларининг ҳам кўнгиллари жойига тушди. Бундан воқиф бўлган гурӯҳ ўз Юсуфларини топиш учун шошилдилар. Даракчи кўрган-бигланларининг ҳаммасини бирмә-бир айта бошлиди. Ҳар на кўрган, эшитган бўлса, яширмасдан хикоя қилиб берди. Бу можаролар аён бўлгач, Қайснинг отаонаси беҳол бўлиб, уни келтириш учун жўнадилар. Бутун қабила аҳли ҳам уларга эргашдилар. Хабарчи қабила аҳлини бошлаб, ўша алам чекаётган Қайс ётган ерга олиб борди. У ерга боргач, уни кўйлаклари эмас, балки кўкса пора-пора бўлган бир ҳолда кўрдилар. Унинг хушини ишқ ғами ўғирлаб кетганидан туироққа кўксини бериб ётарди. Ҳаммаларни уни олиб кетиш учун фифон-зор билан безатилган маҳмил\* тайёрладилар. Қайсни шу маҳмилга жойлаштириб, манзилга қараб йўл олдилар.

Эй, ишқ сафарчилари карвоношибиси, дард карвони йўлга чиқди. Қабила томонга бир қадам ҳам босма, шу дард карвонидан ҳаргиз ажралма!

#### XIV

Қайснинг ҳажр шомида андуҳ гуруҳи уйидан чиқиб висол қабиласи томон юргани; у қабила ўти билан тилдошлиқ қилиб ва ити билан достоп айтишиб, қабила яқинига етгани; Лайли унинг товушидан уйидан чиқиб, бир-бирларини кўргач, у ҳам, бу ҳам ҳушидан кетгани

Бу дард достопи устида қалам тебратган киши ўз қаламини бундай юритди:

Хушдан кетиб, беҳол бўлиб қолган Қайс, бошига қандай хол тушганидан бехабар эди. Хушига келгандан сўнг, у заиф шайдо кўзини очиб атрофга қараса, шўрлик отаонаси ғам устига ғам чекибгина қолмай, балки мотам тутар эдилар. Отаси меҳр билан Қайснинг манглайнини ўпар, онаси бўлса бошидан ўргуларди. Қайс бу ҳолни сезгач, хижолатдан аъзойи бадани сув олмас бўлди. Отасидан хижолат тортар ва онасининг ёғидан бошини олмас

эди, яъни Қайс уялганидан ўзидан кетиб, бошини кўтромасди.

Ота-онаеи, бу ҳаёдан унинг ҳалок бўлиши эҳтимоли бор, деб ўйладилар. Улар Қайснинг аҳволига ачинишиб, насиҳат йўсенида ҳеч нарса демадилар. Қайснинг бошига тушган бу воқеаларни фавқулодда холат билдилар. Улар: «Агар биз буниг аҳволини суриштира берсак, хижолат уни ҳалок қилиб қўяди. Энди бу воқеани кайта такрорласас, бундай васвасани эсдан чиқаргандир. Унинг табиати софлашиб, бундан сўнг бундай ишларга бормас. Ўзининг номусини сақлаб, тақво ва зуҳд йўлини тутар», дедилар.

Шундай андишани маъқул топнишиб, ота-оналари ҳам туриб кетдилар. Бири: «Қайс қизиқ ҳолга тушибди» деса, бошқаси: «Ажаб ҳаёлга ботибди» дерди. Уни пари йўлдан уриб кетганини билмасдан, кишилар, «Дев уриб кетибди», дердилар. Ҳар ким уй-уйига кетгандан сўнг, Қайс ўз ғам ҳужрасида қолди. Уни хаёл енгиги қўйганидан, ўз ҳолатидан ҳайратда қоларди. Ўз ишига қараб туриб, бу машаққатига чора тополмасди: ишқни деб тогу тошларга чиқиб кетишга ота-онасининг ёди тўсқинлик қилиб турар; севги унинг кўнгил мулкига гавғо солиб, тўғри йўл тутишга қўймас эди.

Ўзбошимча фалак, дунё юзига шом пардасини ёйганга қадар, аҳволи шундай эди. Оқлик юзини туйилган кора мушк ёниб, қўқ шамъи — ой жаҳонни ўзининг қоракуялари билан бўяди. Гамга ботган Қайс қоронғу уй ичидан тутундек тўлғанар эди. Ишқ ўти яна оловланиб, унинг кўнгил кўргонини забт этиб, ишқ ихтиёрини қўлидан олди.

Лайлининг ғаму ҳасрати шунча зулм ўтказдики, отаонасини ҳам эсидан чиқазди. Ошиқлари ҳолини унуди, майшуқа уйининг йўлини тутди. Бало қабиласига, яъни у ой юзли гўзал қабиласига юз тутди. Қайснинг на қадам ташлашда ҳуши, на юришда ихтиёри бор. Дам йиқилиб, дам туриб қадам босарди; на саир этарди ва на ором оларди. Унинг йиқила-тура юриши маастлардек, ҳушсизлиги май-парастлардек эди. Қабила ўти кўрингач, бу зору-шайдо ўша ўт ичра кўиди. Кўнглини алангалар қоплаб, шу алангалардек қарори қолмади. Оловли оҳи кўкка ўрлаб, тутун каби ўша ўтга юз урди. У ўт алангча чиқаргандек, Қайс ҳам куйлаш учун тилини ростлади. Ўтли нафас билан ўтга қараб шундай сўз дурларини соча бошлади:

«Эй, айрилиқ тунидаги ишқ ахтари, чакмоқдай ярқираган ишқ гавҳари! Эй, эркинлик машъалӣ ёки шамчириқ гавҳари. Тутунлар аро алангаларининг ҳужуми, ғам шомидаги юлдузларнинг ғужуми. Ҳар томонни қоплаб олган

\* Махмил --- қажава.

тун зулматида шуъла баҳт йўлини кўрсатади. Тутунинг билан анбарга бурканди, у тутун эмас, балки мақсад манзилининг белгисидир. Кулинг ичига кўмилган ҳар бир патир кўк дастурхонидаги нурли ойга ўхшайди. Тутунинг кўзларни ёшлишиб, учган кулларинг унга сурма тортади. Агар кулларинг кўзларни ёриштирмаса, кўзлар нега сурмаранг бўлди?! Ёки ўшандай кўзни очмоқ учун сурма ўзини кулга ўхшатдимикан? Чўфларнинг ҳар бири, ўтли ёқутдай, кўзларни куйдиради. Бу лаъл анорга ўхшаб, ранги ҳам, табати ҳам ўтдай. Тож устидаги лаълданку шод бўлишади, бу лаълнинг устига тилла тож кўйиш нимаси энди?! Қайро оқшомлари кўлимдан тутиб, айрилик тунларимда кўзимни ёритдинг. Эй олов! Сенинг яхшилигинг ва мақтовингни қайси тил билан изҳор этайнин? Ой билан кун иккиси сен учун ёниб турадиган, ўчоқ — манқал; уд, сандал ёғочлари сенга тутантариқ бўлсин. Доим сен шу хунарингни тут, ёрга ҳам, жаҳонга ҳам ёруғлик соч. Қайс шуидай оҳу зор чекиб, ўт билан сўзлашиб улгурмасдан қабила томондан ит фифони эшитилди. Йигитнинг кўнглига изтироб тушиб, баданлари ҳам жимилиб, қалтираб кетди. Дарҳол ўша итга жўр бўлиб фарёд қилди, юз хил фифону зор чекди. Фалак баҳтсизлигига йўликиб, кечаси карвондан адашиб қолган кишилар, мадад излаб, бир-бирларини қаандай чақирган бўлсалар, булар ҳам шу аҳволда эди. Чунки адашган кишилар бир-бирларининг овози келган томонга интилиб, мақсад манзилига етиб оладилар.

Қайс ўзини билмай итга бундай муножот қиласди: «Эй, мунгли иолани жонимга хушхабарчи, эй, ғамгин овозинг руҳимга озиқ берувчи! Ғам туининг вафодори, адашганларининг раҳнамоси! Сен у манзилдан ўргилиб, бошингни қўйибсан, кошки мен ҳам сенинг бошингдан ўргилсан. Кимки у манзилга ёмои ният билан кирса, панжанг ва тишларинг билан баданларини юмдалаб ташлайсан. Эл қони оёқларингга хинио, ўша оёқларга жоним бўлсин фидо. Сен у ерининг посбонисан. Мен эса бу баҳтга эришмадим. Иккимиз ҳамдам бўлсак-да, мен — хор, сен — азизсан. Сен ёр эшигига шодсан, мен айрилиқда маҳрум ва ғарибман. Сен ёр маконида урарсан жавлон, мен биёбонларда зор-нолон. Сен ёр манзилида ётарсан тошга қўйиб бош, менинг бошимга фироқ ёғдирар тош. Сен вафода ҳам, тўғрилик ва поклиқда ҳам мендан баландсан. Йўқса, фалакнинг гардиини нима учун мени хор этиб, сенинг мартабангни оширди? Конхўр дунё сени яхшилик билан ҳурматлагани, мени эса хор қилгани учун, менинг

фигонимни эсда тутиб, гоҳо ўша даргоҳни менинг учун ўпид, тавоб қил!»

Ит билан шундай можаролар тузгандан сўнг қабила жойлашган ер кўринди. Паришон Қайснинг кўнглига беадад ғавғо тушиб, юришга ҳам мажоли қолмади. Юрай-юрай деб шунча тиришса ҳам, оёғи чалишиб йиқилди. Неча марта йиқилса ҳам яна турар, ер ўпмоқ унинг баҳонаси эди. Йиқила-тура қабилага етган чоқда, жони оғзига келиб, ҳушидан кетди. У гоҳ ҳуашда, гоҳ беҳуш ҳай қабиласи қўргони атрофида айланар эди. Бу қўрғон, ғам лашқарларининг жуда баланд пояси ва фитна қўшинининг ниҳоясидир. Қайснинг ҳар лаҳза чеккаи фигони жонни куйдирса, ўтлик нафаси жаҳонни куйдиради.

Лайли арабининг оғати бўлса-да, Қайснинг мубталоси эди. У ўз дардини кўнглига яшириб, уйқу ва овқатни унуглан; кечакундуз Қайсни ўйлаб, унинг васлига етишиш орзуси билан банд эди. Ўша кечак шу вақтга қадар қайғу Лайлининг кўзига уйқу йўлатмаган эди. Ҳамиша зулфидек буралар, оғзи каби сабру қарори ҳам йўқ эди.

Ёруғ кун қора туига айланган чоқда, бирдан бир мунигли овоз эшитилди. У товушдан Лайлининг ичига ўт тушди, кўнглини изтироб босди. Кўнглидан қарор ва ороми ўйқолиб, туриб у овоз томон юриб кетди. Бу пайтда ишқ асири Лайлидан ўзга бутун қабила маст уйқуда эди. Беинпқ ҳалқининг мақсади — уйқу; ишқ аҳлига уйқу ҳаром. Унинг ишқ оғати билан тортган азобларидан воқиғ дояси Қайсга ҳам меҳрибон; унинг орзусида жонни фидо қилгудек эди. Мактабда ҳам бу меҳрибон кампир унинг ахволидан хабардор бўлиб турар эди. Кампир ўзини Қайсга нисбатан ҳам доядек тутар, Қайс ҳам унинг фарзандидек бўлиб қолган эди. У ой ташқарига чиққанда, кампир ҳам соядек унинг орқасидан борди. Раҳмсиз ишқ Лайлини ғамли Қайс турган ергача тортар эди. Кўнгил беришганлар бир-бирларини кўргач, шуидай ўтли оҳ чекдиларки, уларпинг ўтидан жаҳон ёришиб, хирмонларига шуъла тушгандек бўлди. Уларнинг хуши хирмони ёниб кул бўлғандан сўнг, иккиси беҳуш бўлиб йиқилди. Доя бу пок ишқни ва куйдирувчи шуълани кўрди. Бу иккиси ишқ ўтида куйғанларининг оғизлари иоладан садаф сингари очиқ эди. Шундай висол мұяссар бўлган чоқда, сўзламоқ учун мадорлари қолмаган эди. На буниси дардҳасратини айта олар, на униси жонини ачитган аламини сўзлай оларди. Бу ҳол кечаси бўлмасдан күёш ботгандек ёки сел келмасдан девор йиқилғандек эди. Доя ҳасрат-надомат билан ҳар иккисининг ахволига мотамзада-

лардек зор-зор йиглади. Улар то ўзларига келгунча, бирорв билиб қолмасмикан, деган ваҳимага тушди. Акс ҳолда, бу шўрликларнинг жони хавф-хатарда қолган бўларди. Балки ҳар иккиси нобуд бўларди. Кекса осмон қўёшни орқалагандек, бу ҳам бирини орқасига астагина кўтарди. Кампирнинг юқ кўтаришдаги буқчайиши, қари фалакнинг эгилишига ўхшарди. Уни келтирибоқ тўшакка ётқизди-ю, яна дарҳол қайтиб, мафтун Қайснинг хушсиз тупроққа ботиб ётгаи еригача борди: унинг ғамида оналарча куйиб, уни дам кўтариб, дам судраб, элнинг ваҳм ва гумонидан чеккароққа, қабиладан узокроққа элтиб кўйди. Бу ёқимсиз ҳолни бирор кўриб, тағии унинг жонига зарар бермасин деб, у девонани йирокроққа кўйиб, ўзи пари ёнига қайтиб кетди. Икки ошиқни ётқизди-ю, доя бечора ўзи ётди. Ким билади, замона эртага қандай ўйинлар чиқарар экан?

Эй, замона, золим дастингдан дод! Болаларнинг тоқайгача зулм қиласан?! Буларни ҳалок этиш билан ўз бағринги чок этасан-ку!

## XV

*Қайснинг гойиб бўлганидан қабила аҳли хабардор бўлиб, елдек тог ва водийга етиб, унинг бир қум ичидаги беҳушиётганини кўриб, ел хашакни учиреганидек уйга келтирганилар; Қайснинг у пари шақинда ақлу ҳушини ўйқотиб, Мажнунлик билан шуҳрат топгани*

Алам тунидан афсоналар келтирувчи бу қиссага шундай зебу зийнатлар тақди:

Ўша кеча кўнгли яралангани Қайс Лайли қабиласи томон жўнади: Лайли даргоҳига яқинлашганда, унинг бошига турли кулфатлар тушган эди. Кундузи Қайснинг йўқлигини кўрган эл, яна мусибатга тушдилар. Отаси ғоят қайфу-ҳасратдан йиглаб, наси майдарди. Ундан хабар топиш учун ҳар томонга кишилар жўнатилди. Изловчилар Қайснинг Лайли уйи томон кетгац изини топишгач, ўша ёққа равона бўлдилар; у из ҳай қабиласи чегарасига етгач, қабиладан яна икки из чиқиб қўшилганини кўрдилар. Учкови из бирлашгач, кум устида иккитасининг узалиб ётганлигидан қумда нишона қолган эди. Бундан воеиф бўлган қидирувчилар: «Бу икки беҳуш бўлганилар кимлар эканлар?» деган ўйга толдилар. Бу келган изларнинг қайтиши эса, маастларнинг қадами син-

гари чалами-чакки эди. Бири девона каби тез биёбон томон судралиб, қайтиб кетган бўлса, бири паридек ёки тунда қўёш ботгандек ғойиб бўлган эди. Қабиладан чиққан яна бир из қабила томонга қайтган. Қидирувчилар учун бу аҳвол, уларнинг нима қилишлари кераклигига далолат берарди. Улар қумда судралиб кетган излар орқасидан йўл олдилар. Қайсни қумлар орасида кўмилган ҳолда топдилар; шамол учирган қумлар унинг жиесмини кўмиб юборган экан. У бошдан-оёғигача тупроқка кўмилганидан, у билан ўликнинг фарқи қолмаган эди. Унинг қум ичига кўмилган ва азобланган жисми тупроқ каби жонсиз эди. Қидирувчи кишилар унинг қошида ёқаларини чок қилиб зор-зор йиглардилар. Улар гўё Қайсни бирорлар яширинча ўлдириб кўмғанмискинлар, деб ўйладилар. Уни тортиб олаётуб, тупроқларни очиб бошларига сочар эканлар, бир дард асири унинг гоҳ-гоҳ нафас олишини сезиб қолди. Шукур қилиб яна шод бўлдилар, девона кўнгилларини обод қилдилар. Қайсни бир кишининг устига танғиб, қабила сари жадал жўнадилар.

Унинг бундай аҳволини кўрган ота йиглади ва мъюслиги кучайди. Онаси ҳам фифонлар тортиб, кўзидан юзларига қонлар оқизди. Қайс ҳушига келгач, турди-да, бошини қуи солиб, жим ўтириди. Ўз ҳолида яхшилик йўқлигини билар, эл эса ҳар ёқдан уни маломат килар эди.

Бири: «Бу сенга нима ҳавас?» деса, яна бири: «Ҳавас бўлса, шунчаси ҳам басдир-да», деярди. Ҳар томонда айтилган насиҳатлар унга қон тўкувчи наизадек ботарди. Насиҳат тариқасида айтилган қаттиқ сўзлар девонанинг бошига тошдек ёғиларди. Қўзга қўринмасдан отилган бу тошлар, унинг танинигина эмас, ҳатто суюкларини ҳам майдаларди. Баъзилар: «Кулогига панду насиҳат қилиш керак» десалар, баъзилар: «Оёғига киши солини керак», дедилар.

Ўша куни шундай сўзлар билан кеч бўлди, лекин паришон йигитнинг бу сўзлардан хабари ҳам йўқ эди. На унинг руҳига қийналиш малол келар, на табиатига хурсандчилек ёқарди. Олам қуёши чироғини яширгач, тун ҳам чукур ғамғинликка тушди. Эл уйкуга берилиганида, унинг бошига тушган савдо, уйда кўнглини сиқа бошлади. Қабиладан тез югуриб чиқиб, дилбарининг уйига қараб чопди. Тонг отгач, яна у изловчи бечоралар фифонлар билан ҳар тарафга югурдилар. Уни яна дард ичиди, аввалгидан ортиқ зор вағамгин ҳолда топдилар. Ҳар кеча унинг шиори шу зайлда қочиш, ота-онала-

рининг иши уни қидириш бўлиб қолди. Бошига тушган балолар ҳаддан ошиб, бу мажарони тузатиш қийинлашиб қолди. Ҳушёр одамларнинг девонага қилган насиҳатлари, девонанинг оқил кишиларга сўзлаганидек кўринар эди. Ҳар кун унинг давосини ахтарардилар, лекин унинг балоси ҳар лаҳза ошар эди. Тузатиш учун қанча сехр ва «куф-суф»лар ишлатсалар-да, у дам билан ўти баттар туташарди. Бу аҳволдан ота-онаси ва барча қариандош-уруглари ожиз эдилар. Насиҳатчилари ҳамиша ундан енгилар, кулфати эса борган сари ортарди. Эл унинг дардига даво топишда кучсиз бўлса, унинг жунуни шу қадар зўраярди. Бу савдолар уни турли ҳолларга соганидан, болалар ҳам унинг кетидан тинмай югуришиб, уни Мажнун деб аташар, у ҳам ким нима деса жавоб қайтаарди. Одамлар жигари қон у бечорани кўргаңда: «Мажнун келди. Мажнун келди», дердилар. Мажнун ўз отини ҳам унуглан, балки от ўзи нима эканини ҳам билмасди. Лайлининг отидан бошқа ўз ва қавми қариандошларининг номи ҳам ёдига келмасди. Қайс «Лайли», деб фарёд чекса, эл уни «Мажнундир, ушбу Мажнун», дердилар. Шу зайлда ҳар тонг ва шомда у Лайли уйи томон йўлга тушар, қабиласи атрофидан айланиб, кўксига тош уриб, ўзини жабрлар эди. Ҳар қадамда кўксига тош уриб, қадам ўрнига бошини кўярди. Ҳар айланища: «Агар қоним тўкилса, қабиласига жоним фидо бўлсин», дерди. Шундан сўнг кўз ёшларини селдек оқизиб, сахрога майл этар, ўзига манзур бўлган дилором қабиласидан аста-аста орқасига тисарилиб кетарди. Агар ўртада бирор тўсиқ пайдо бўлса, дашт сари ўгирилиб кетарди.

Эй, ишқ даштини ватан қилган! Йўлимдан адашдим, бир лаҳза воқиф бўл. Чарчадим, мадад қилиб кўлимдан тутгин ва менга йўл кўрсатиб карам қилгин.

## XVI

*Мажнуннинг хабарсиз ошиқлигидан Лайлиниг отаси хабар топиб, Мажнуннинг отасига тил пайзаси, балки пайза тили билан заҳми забон<sup>\*</sup>лар юборгани; бу ҳало-катли заҳарни ичиб, сингдириб Мажнуннинг отаси ўглини кишангага согани*

Бу саҳифани безатувчи ўз афсонасини шундай баён этади:

\* З аҳ ми з а б о н — тилдан (гапдан) етган озор.

Замона гардиши Мажнун ҳақидаги сўзни эл ичинда афсонага айлантириди. Унинг қилмишлари тилдан-тилга кўчиб, бутун Арабистонга ёйлиб кетди. Бу сирларни меҳрибон бир-икки дўстлари Лайлининг отасига етказдилар: «Омир қабиласидаги бахти қаро Қайс бу қабилага келиб илм ўрганиб, илм-хунарга эга бўлиб, ҳам олим, мутафаккир бўлган эди. У ҳозир ақлдан озиб, гўё ҳамма нарсадан воз кечибди. Даству саҳроларда ҳамиша фифон тортиб кезиши унга одат бўлибди. Паришонлиги чексиз, девоналиги ҳам беҳад зўрайибди. Бироқ эл орасида шундай гап тарқалганки, унинг акли ва хушига талон соглан, бир ҳурсифат гўзал ишқининг ғами балосидан эмиш».

Лайлининг отаси бу сўзларни эшитгач, ҳайрат бармоқларини тишлиб, деди: «Хей бечора! Уни кўп мақташар эдилар, гўё унга кўз тегиздилар. У қобил, ювош, назокатли, кўнгли очиқ бечорапарвар эди. Унинг акли расолиги, ширин сўзлиги менга ҳам жуда маъқул тушган. Энди отасининг ҳоли нима кечиб, бечора онаси қандай азоблар тортаётган экан? Унинг бунчалик тобланиши қайси ўтдан ва кўнглидаги изтироби нимадан бўлсайкин? Қайси гулнинг иштиёқи уни бу ҳолга солиб, қайси сарвкомат унинг кўз ёшларини сувдек оқизган экан? Унинг бу ҳолига сабабчи ким ва унинг сифинадигани қайси қабила экан?»

Сўзловчи деди: «Эй, азиз муҳтарам! Модомики сен сўрар экансаи, жавоб бериш ҳам бурчимиздир. Унинг ишқи ёмонми, яхшими, ҳар ҳолда, ҳалқ бизнинг қабилага ииебат бермоқдалар. Элнинг гумони тўғри бўлса ажаб эмас, бунинг учун далил ҳамдир. Бу даштда қабила жуда кўп, унинг кўнгли бирортасига чопмайди. Лекин униг ҳар туи ва сахар бу қабилага келмасдан тинчи йўқ. Ҳам жонининг қабиласи, ҳам жаҳони жони шу қабилага бўлиб қолган. Бу қабила иффат ҳарами эди, бунга нафрат насимидан бўлак нарса аралашмасди. Унинг атрофига пардалар тортилган бўлиб, унинг ўриш ва арқоги поклик ва зуҳддан эди. Бироқ унинг қўрқмас охи етса кўк пардаларини ҳам парчалаб юборади. Унинг ҳамма фифонлари бехабарларча, сўзлари буткул сир очишиликдан иборат. Таъбининг яхшилиги, назмининг равонлиги сенга ҳам маълумдир. Унинг шеърларида бир исм такрорланади, уни сенга айтиш учун бизнинг кучимиз етмайди. Биз билганимизни айтдик, бўёғи сенинг ихтиерингдадир».

Бу сўзларни эшитувчи, бу аҳволдан бехузур бўлиб, қамиш ичидаги нозик қилтириқдек тўлғонди. Бошини куйи

солиб турди, бирор яхши-ёмон сўз айтмади. Бир оз сабр этгач, шур пешоналардек сўзлай бошлади. Уларга шундай деди:

— Омир қабиласининг бошлиғига шуни тездан бориб айт: Бундай сўзлар сенга ҳам, бизга ҳам номуносиб. Эл оғзида тарқалган бу ғалати ҳолларининг сендан бўлиши қизиқ туюлди. Шундай ишининг ошкора ҳолда эканини билсанг ҳам шу чокқача муроса қилиб келяпсан. Кимки жиннилик билан иш қилас экан, ундаи одамни кишанлаш даркор! Билмаессан молу давлатим, араблар орасида шаъни шавкатим? Ўзингни ҳам, сени ҳам нима қиласман десам қиласман. Лекин сен буни билмаесдан, нодонларча фафлатда қолибсан. Бу сўзларимни эшитгач, ўзлингни албатта қўлга олгин! Бундан кейингисини худо кўрсатмасин! Агар шундай ҳолат яна такрорланса, аввал унинг ишини тугатаман. Ўзингни ҳам қаҳримга учратиб, бутун авлодинг билан бу даштдан йўқотаман!

У шундай қаҳрли сўз ўқларини сочиб, элчиларни жўнатди. Элчилар унинг сўзларини Мажнунининг отасига битталаб айтиб бердилар. Тингловчи унинг сўзларини англаб, жавоб қайтариш учун сўз топомади. Бу ишдан унинг кўнгли ранжиди, бироқ чора йўқ эди, қабул қанди. Элчилар туриб ўйлга тушганларида, бу қабила саросимага тушди. Бутун қабила ахли, Мажнунни излаб, тоғ-тошга югурдилар: уни қароқчи талаган кишидек бир қумлоқ ичиди пола қилиб ётгани ҳолда топдилар. Унинг даштда қолишига йўл бермай, ўз ихтиёрига қўймасдан уйига келтирдилар. Мажнунни беҳуд ҳолича занжирга солиб, бир уйга қамаб қўйдилар. Унинг бутун вужуди занжирбанд этилган, занжир ҳалқалари ҳам ўралган ва эгилган эдилар.

Эй, жунон занжирига боғланган зот, бу занжирда шод бўлгин. Кимки бу занжирда хурсанд бўлса, озодликка юз маротаба сазовор бўлади.

## XVII

*Мажнуниниг фироқ чоҳида тандир ичидаги ўтдек ўрганиши; айрилиқ кишанида тузоққа тушган қушдек изтироби; табиб афсунидан телбалигиниш түгёни ва табиб парҳезидан неит масининг галаёни; ўз бахтсизлигига тўйкан аччиқ кўз ёшлари ва бу ёшлардан оғзида аччиқ-аччиқ хунобаси; кўнгил ўтидан темир банди сув бўл-*

*гани ва сувдек саҳро томон юриб кўз ёшларидан во-  
дийлар тўлгани*

Бу ҳалқага илиниб ёсири бўлган киши, сўз иплари-нинг чигалларини шундай ечди:

Занжирбанд этилган телба юз хил оғат ва бахтсизликларининг асири бўлган эди. Бир неча кун уйда оёқлари боғлиқ ётди; у гоҳ баланд, гоҳ секин фарёд чекарди. Кечакундуз на овқат ер, на ухларди, гўё тузоққа тушган қушдек изтиробда эди. Кўзидан уйку қочиб, хар киприги уйқуга қарши бир ханжар бўлган эди. Кўз ёши бир лаҳза тўхтамаган кўзда қандай қилиб уйку турга олсин! Кўнглида ҳушдан хабар йўқ, фақат хуш эмас, унда кўнглидан ҳам асар йўқ эди. Бало ўтини шиддатидан танида кўнгли ва кўнглида хуши қолмаганди. Лайли савдосининг ўтидан чироғи ёниб, унинг тутунлари эса, Мажнунининг хушини ўраб олган эди. Бу тутунларининг тобора зўрайиши ундан тақво ва ақл юзини ҳам қорайтиради. Ақл билан тақво юкини ташиб кетгандан сўнг, унинг ўринида телбалик шохи таҳт куриб олди. Савдо ўтини тутунлари кўшини тортиб, хар дам ғавғо соларди. Шу тарзда унинг фикри ғавғоларга тўлиб, кўнгли топталганди. Кўнгли ғам ханжари билан яралганига эмас, балки парча-парча бўлган эди. Унинг ғам ва балолари ана шу зайлда ҳаддан ошгандан отаси умидворлик билан ўғлиниң бошига ҳаким-табиб келтириди.

Бироқ у ҳаким на ишқ оғатидан хабардор ва на кўнглида ишқ алангасининг учқунлари бор эди. Мажнунининг изтиробини англамаган табиб, тобора унга азоб берарди: гоҳ насиҳатомуз сўзлар билан унинг ўтини шу нафасдан яна оширав, гоҳ Мажнунни шарбат ичишига даъват қилиб, унинг кон ютишини оширав эди. Мажнунга баҳра олсин учун берилган овқатлар унга зарарли луқмалардай бўларди. Қонли кўз ёш оқизишини ман этиб, унинг оҳ ва фифонларини яна ҳам ортирирав эди. «Кўп фифон тортма!» деса, унинг қонли ёшлари борган сари ортарди. Табиб унинг жинини қувмоқчи бўлиб калтаклар, лекин хуррак как вужуд кулги билан ҳолдан кетарди. Унинг кулгисидан хижолатда колган табиб, йигисидан ҳам ташвишга тушарди. Унга тинимсиз жафолар берганидан табиб Мажнунига балодек кўринар эди. Бедард ҳаким Мажнунининг қандай ўтда ёнаётгани ва қандай дарддан жафо чекаётганини англамасди. Мажнун танини ишқ наизаларидан халос эта-ман, деб табиб унинг жилемини яна чок-чок этарди. Бу чокларни тикадиган меҳрибонлар, игна билан эмас, бал-

ки найза билан тикардилар. Ўқ учларини топаман деб табиб бемор баданини ёрган бўлса, бу кишилар уни тикмоқ учун ўқ келтирилар. Булар ўқ ахтариб, овора бўладилар, ҳолбуки ғам ўтида ўқ эриб сув бўлган эди. У сувларнинг бариси унинг кўзидан оқар, у бечора ҳам шу кўз ёшларидек ўзидан кетиб борарди. У гоҳ ўзига келар, гоҳ хушидан кетар; кўзларидан эса гоҳ сув, гоҳ қон оқарди. Неча вақтгача унинг аҳволи шу тарзда бўлиб, лахза сайин азоби ортарди.

Зулмат сочувчи фалак бир кеча кун варағини қорайтиради. Бу тун эмас, балки қора бало кундуз ҳазинасини босиб ётган аждаходир. Ғам дўзахининг қопкора тутуни айрилик оловхонасининг қуруми эди. Бу тутундан малак қанотлари қорайиб, кеча узунлигидан осмон ҳам қартайган эди. Шу узун кеча тонг булбулининг тумшуғини боғлар, кўршапалакларнинг ҳам қанотларини сустлантиради. Бу кеча аввалини унугандек, охирини ҳам соғинмасди. Бу кеча эмас, балки ошиқ ва дардманларни азоблаб ўлдирувчи жаллоддир. Севги билан телбаланган ҳар бир ўрлилка бу кеча бир кўргилик жаҳони эди. Бу кеча бедардларни маст уйкуга солиб, дард ахлининг ишини ҳароб қилганди. Бу кечада, дардли маҳзун, яъни хижрон тунига асир тушган Мажнун, ўз аҳволини ўлади, ғам ҷақини тегиб унинг вужудини кўл килди. Ўз холига йиглаб, ҳар бир дардини шундай нола билан тасвирлади:

«Борлигим бўлмаса нима бўларди ёки вужудим йўқ бўлуб кетса бўлмасмиди? Мен хастани яратиб, балоларга дучор этишдан қисмат мақсади нима экан? Жисимимга рух бериб қўйибди, шуни бермаса нима қиласди? Жисимимга жон кирган чоқ, туғилган вақтдаёқ кошки ўлсам эди. Ўлганимни кўришгач, танимни ит олдига ташлаб, жонимни бу машаққатлардан ҳалос этиб, бу балолардан қутқарсалар нима бўларди? Танимни итлар талашиб, қонимни ялашсалар эди. Қон ва томирларимдан баҳра олиб, суюкларимни чайнаб, ушатсалар эди. Бу таомнинг устида улишиб ва уриш-талаш билан есалар эди. Балки бу овқатга ит ҳам хайф, уни ҳам балога дучор этишнинг нима кераги бор? Ит танимни тишлаганда, шу ондаёқ қутуриб, телба бўлар, жаҳонга ва юзларча хаста нотавонларга ўт солар. У вақт ҳалқ, ит нафсининг чирогини қорайтириб, уни ҳам тутиб ўлдиради. Энг яхшиси менинг тўполон бошлиб, ўтга ташлаб куйдириш эди. У ўт ичидаги таним буралиб, кийналиб куйса яхши бўларди. Ўтдан нишона бўлиб қолган кулни ҳам

кўкка совурсалар эди. У куллар кўкка ҳам касофат етказиб, балки у ерда ҳам бирор баҳтсизлик рўй берарди. Энди эса, у ҳам бўлмади, бу ҳам. Аттанг, вужудим тириклик сари йўл солди. Ишқ азобини тортмасдан бурун, икки кўзим кошки кўр бўлса эди. Ўз бечоралигимни изҳор қилиб, бир парча нон учун тиланчилик қилсайдим. Кишиларнинг қўлларига муҳтоҷ бўлиб, эшикма-эшик юрсам эди. Бир лукмани деб мен бало чексам, яна бир лукмакхўр ҳассамни тутиб, мени етаклаб юрса эди. Бу ҳалокат ҳодисалари ичидаги, етакчисиз бир қоп-қоронғу чуқурга йиқилганимда, шундай мاشаққат ва балоларни тортардиму бу хилда ишқ аламларига мубтало бўлмасдим. Кўзим туфайли шунча қайгу ва юзларча дарду балоларга учрадим. Мотам кийимидағи шу икки кўз бошимга битган икки қон тўкувчи бало бўлмаганди, бирорвга қааридим ва кишини манзур қиласмидим?! Назар ишига мағлуб бўлиб бирорвга кўнгил берган бўлармидим? Хуллас, у жон офати, йўқ, жоннинг ҳам эмас, бутун жаҳоннинг балоси бўлди. Агар ел унинг юзидағи никобини очиб, офтобдек жамолини кўрсатса эди, бир ярқирашидан бутун жаҳон, балки тўққиз осмонга ўт тушар, у ўт ичидаги қуёш бир патирдек, ойни айтиб ҳам ўтирамайман, чунки у куйган кулчадек бўлиб қоларди. Мен дунёда бир заиф хасман, жисман шу хасчалик ҳам эмасман. Кўз кўриб ҳавас йиғди ва ўша ўтга бу хасни ўлжа қиласди. Бунчалик шағиғатсиз ишқ, яъни минг яшин—унинг қаршисида хашашақдир. Мен мубталони ишқ зўрлаб, катта-катта балоларга йўлиқтиради. У ўтга тушгач, унга хос бўлолмагандек ўртаниши билан ҳам ҳалос бўлолмайди. Унга хижрон ўти насиб бўлиб қуйиб-ёниши минг чандон ортиқ бўлади. Шу айрилиқ ўтида ҳам телбаликка солиб, хилма-хил азоб-уқубатларга гирифтор этади. Бу балолар билан қониқмай, яна кишини занжирбанд қилиб зиндонга ҳам солади. Хуш ва ақлини йўқотгач, қизиқки, бошига табиб ҳам келтиради. Юз хил азоб-уқубат бир ёқда, бедард табибининг дарди бир ёқда. Ҳаким жонни яралашга киришади, насиҳат қилувчилар эса, бу ярага туз сепади. Юз шунча умрни кемириувчи ғам бўлса ҳам майли, тоғ-даштларда кезуви бўлсайдим. Гоҳ тоғларда нола қилиб, гоҳ чўлу биёбонларга югурсам эди. Шу вақтдагина кўнглини бир лахза ғамлардан бўшатини эҳтимоли бўлар эди. Агар бир ўй ўтга жой бўлиб, эшик-туйнуклари беркитилса, у ўй албатта ёрилади, балки ҳар тарафдан тешилади. Ўт ҳар тарафини тешиб кетгач, у ўй албатта қулашга юз тутар. Қайгу кўнглим уйини зиндои этди, вужуд ўйи

ундан баттар қоронғи зиндоңдир. Эшпик-туйнуклари мәхкам парчишланған ўша зиндоңда таним маҳбусидир. Ичкари уйда ғүссадан ўртанишлар, балки айрилиқ ўтиның ёлқинлари бўларкан, уйларниң ёрилишидан, бир-бiri устига йиқилишидан ажабланмаса ҳам бўлади. У ўтниң тобига икки-уч уй пима деган гаи, унга етти-саккиз юксак кўк ҳам бардош беролмайди. У ўтниң ҳарорати билан ларзага тушган уйларниң ҳар бири юзларча дарз кетади.

Э воҳ, бу ўтдан тобу тоқатим қолмади, йўқ-йўқ, унинг ичиди изтиробларим ҳам ошиб кетди. Кулбамда ва жойимда шу ўт, ҳатто жону танимда ҳам шу ўтниң ўзи. Одатда бирорвий ўт ичига ташлагандай бёғидан кишинин оладилар. Туар жойим кишан билан ўтда бўлди, менинг гуноҳим шундай катта эканми? Ўти-ку учча эмас, унинг қора тутуни, балки мудҳиши қорага бўялган шоми, жонимга қора бало бўлиб, кўнглимни шу балоларга дучор этди. Мени туи эмас, қора босган ёки ғам тогининг балолари босган. Агар у оғир юқ танимни босмаган бўлса, нега бундай беҳарақат бўлиб қолдим? Ё жон қуши хасдек жисмимдан учдими? Кафасини ташлаб ватан йўлини олдими?»

Мажнуннинг қимирлашга ҳам ихтиёри йўқ эди: ўлган таи ҳаракатсиз бўлади. Унинг жисмини ҳар хил гумонлар тинчитган бўлса-да, лекин унинг иши ҳадеб толпинмоқ эди. Жисми фоятда заиф, оёқ-қўли фоятда кучизланған эди. Оёқ-қўлларини ёзиб жон ишига ҳаракат келтириб чиранганда, боғланған ёғоч синиб, оёқларидан темир кишанлар чиқиб кетди. Бу қийиноклардан ором олиб, ул ғариб бечора бёғини қимирлатар экан, оғи, иккى қўлини ва бўйни ning ҳам бўшалганини кўргач, юз шукурлар билан, қўзларидан ёшлар тўкиб юзини ерга суртди. Шундан сўнг у оҳисталик билан туриб эшикни очди-да, кучиз бёғи етганича узоқларга қочиб кетди. Ниҳоят бир даштга етди, у ерга бориши гумондан ҳам йироқ эди.

Эй, замона занжирига боғланиб шод бўлган, ўзлигинги оғир кишан туолган киши! Ўзлигиндан ўзингни кутқаргин, токи фано даштига шодлик билан киргайсан.

### XVII

Лайлининг хиромон сарви гулишандан уйи сарига юрғандада Иби Салом кўнгели қуши у сарв томон парвоз қилгани, у парвозда баҳор шабадаси гул япрогини тўйкап-дек танга сочиб ўмид ниҳолидан мақсад гули очилгани ва

ўша шабада титрашидан гул юзли сарв соядек шикаст тупрогига йиқилгани

Бу сўз инжуларини сочувчи ўз ноёб фикрини шундай баён қиласди:

Гул таили суманбар шом пайтида бодган уйи сари қайтар экан, ўз чехрасидан оламга гул очиб, юздаги тер билан ерга гулоб сочиб, шу гул ва гулобни намойиш этар, ишқ ўтидан юзлари жуда бошқача бўлиб кетган эди. Ҳар қадам босишида юзларча латофат, йўқ-йўқ, балки жаҳонга оғат сочар эди. У сарв тепасида очилган гул ёки гул кўтариб келаётган сарвнинг ўзгинаси эди. Жамоли таъриф қилингандан юз мартаба ортиқ бўлса, сифатлашга сазовор бўлган юз мингча назокати бор эди. Лекин ишқ ғамидан паришиба уйга қайтар чоқда, араб элидаги бир бадавлат ёш йигит уни йўлда кўриб қолди. Зотида ҳеч қандай нуқсони йўқ, соғлом бу кишини баҳт Иби Салом деб атаган эди. Унинг отлари беҳисоб, қўй сурувлари ҳам чексиз эди. Саҳрони тоғдек туялари тутиб кетган, беҳисоб мол-давлат эгаси бўлиб, ҳар қандай мушкул ишни осонлик билан ҳал этар эди. Мехнат тунида йўл йўқотган киши ғам емас, чунки у тангада юлдузлар кўрар. Иби Салом Лайлини кўргач, хаста жони шавқ ўтига тушди. У Лайлига етишмоқ ҳаёлига ва бу ишининг чорасига тездан киришди. Дарҳол қабиласига қайтиб бориб, бутун мол-давлатини йигитлари бошлади. Юз хил қимматбаҳо ҳадя ва иодир тухфаларни тайёрлаб, бир неча сўзамол, шайхсимон оқил кишиларни атрофига тўплаб, бу ҳақдаги барча орзуласини бирин-бирин сўзлаб берди. Иби Салом ҳам мақсадни айтгач, йигилган кишилар унинг ҳамма сўзини матькулладилар. Совчилар бутун хазина ва тортиқларини юклаб Лайли уйи томонравона бўлдишлар. Лайлиниң отаси эса, бу хушхабарни эшилгач, жуда хурсанд бўлди. У Иби Саломни илғари ҳам барчадан яхшироқ танир эди: оқил ва фаросатли йигит эканини, ҳисобсиз мол ва ашёга эгалигини; Бани асад қабиласига бошлиқ бўлиб, моли Бани асад қабиласига ишбаган юз баралар кўплигини биларди. Бундай баҳтга эринигани учун у Иби Салом меҳмонларини меҳр билан қарғи олди. Мехмонлар уни бу қадар иссиқ ва очиқ юз билан кўргач, тортиқмасдан сўзлай бошлидилар. Бутун қимматни тортиқларини беришгач, бирин-кетин сўзга туандилар. Обруй билан оёққа туриб, балогат ва фасоҳат билан маъноли сўзлар сўзладилар. Лойиқ таъ

рифларини изҳор этишгач, ўз муддаоларини билдирилар. Максадларини билдиришгач, бошларини қуий солиб жавоб кутдилар. Тингловчи уларнинг муддаоларини англаб шундай деди:

— Тангри мадад берсин. Агар у менга ўғил бўлиш тилагида экан, мен ҳам унинг отаси бўлайин. Менинг дурим унинг бошидаги тожнинг зебу зийнати бўлсин. Инишоюлоҳ мартабаси ҳам баланд бўлғусидир. Лекин унинг бир оз сабр қилиши ҳам керак. Чунки гулимнинг шоҳи синикроқ. Ҳали бу умид ниҳоли ёш, яъни бу қуёшим ҳали ҳилодир. Кўнглидан дардлари кетиб, соғайсин ва ҳам бўйга етсин. Ана ўшандан кейин бу азиз фарзанд қандай орзу-ҳавасда бўлса, келсин-да, висол жомидан ичиб, сарв бўлиб гул билан қовушсин.

Барчалари умидворлик билан хурсанд бўлишиб, уйларига қараб жўнадилар.

Лайли гулшандаги гуллар ичида товланиб, боғнинг ҳар тарафини тез-тез кезар, қон тўкувчи ишқ эса, гуллар очар эди. Шу вақт гулларнинг ҳар бири роз бошлади, уларнинг ҳар биридан қон ҳиди анқирди. Яъни, улар раҳмсиз тифин қиндан суғуриб, унинг кўнглини чок-чок этдилар. Лайли кўнглиға ғунчадек пора-пора бўлгач, ишқ ичида унга гуллар очилди. Йўқ, йўқ, балки чамандаги дард ғунчаси чок бўларкан, олов ранг гуллар очилди. Ишқ бу қизил гулини очгач, гул барглари каби учқунлар соғди. Бу ўт билан Лайланинг жони, балки ожиз тани ҳам куйишга тушди. Ишқ ўтида куйини етмасмидики, бунинг устига ҳажр ғамининг босқинчиси ҳам келиб етди. Жаннатга ўхшаган бўстонда фариштасиймо ошиқ кўнгли паришон Лайли, кўзига уйку келмай, иштаҳаси бўғилиб, шу томон ийл олган эди. Борган сари мадорсизланиб, ҳар нафасда ноҷорланиб борар эди. Бу можаро уни ҳам ҳамиша машрул қиласар, сайд ва томоннада экан, ҳар қадамда малоли ошиб кетар эди. Унинг танига иситма қасд қилиб келар, хасталик унга ҳамроҳ бўларди. Ўзларини дўст, кўмақдош ҳисоблаб келганилар, унга ҳамдард эдилар. Лекин уларнинг баъзилари унда яширин бир сир борлигини билар эдилар.

Дояси билан бир неча сирдошлари унинг кўнглини овутар эдилар: Лайли раңжидан ғамгин бўлиб, дардига кўнгил берардилар. У жигари куйган доя, ҳам бир неча ғамхўр маҳрамларига агар Ибн Саломнинг совчи юборганини бу ҳур фаҳмлаб қолса, кўнгли раңжир, ҳам аҳволи баттар оғирлашуви, ҳам дарди зўрайиши маълум эди. Бу аҳволни гул юзли Лайли билмасин де-

йишиб, ундан беҳад яширад әдилар. Киз ишқ ўтидан ташвишли, ишқ ўти унинг ичида алангаланар эди.

Кунлардан бир кун бир неча ошна ва қариндош-уруғлари Лайлини кўришга, яна тўғрироғи, унинг ғам-кулфатларини ошириш учун келган эдилар. Жирканч, ақли паст, эсин еган, бемаъни, лақма бир кампир кўнгилсиз Лайланинг кўнглини хуш қиласман, деб сўзга тушди. Унинг сўzlари сўз эмас, жаллод тигига ўхшар эди. У кампир, яширин тутилган ғамни ошкор этиб, орага бу можарони солди:

— Эй соchlари юзига анбар сочган суманбар қиз, ғам емагин! Эрта-индин баданларинг соғайиб, саломатликка юз тутгач, баҳтинг очилади ва бутун муродинг ҳосил бўлади. Ўзинг дунёда тенгсиз бўлганингдек, ёрликка ҳам жуда кўнгилга ёқадиган киши тўғри келади. Ой юзлилар орасида сенинг баҳтинг ҳақида сўз юрибди; улар иқболингни орзу қиласидилар. Лекин уларнинг орзуси рўёбга чиқмайди, чунки баҳт ҳаракат билангина кўлга кирмайди. Тангрига шукрлар бўлсинки, баҳтинг очилиб, шундай гаройиб ишлар бўлди.

У кампир юқоридаги достонни айтганидек, Ибн Саломнинг отини ва сифатларини таърифлаб берди. Бу сўзларни эшитган Лайли нима ишлар бўлаётганини англаб олди. Бундай мусибатлар Лайли кўнглини бузиб, уни беҳуш қилиб, ўзидан кетказиб қўйди.

Эй, ўзи кўринмай зоҳир бўлган, кўзга кўринмасдан кўнглида ҳозир бўлган! Кўнгил чироғини ёқар экансан, менинг кўзларим олдида ҳам жилва қилгин.

## XIX

*Мушкбўй оҳу овига Бани асад аҳлишинг қасди маълум бўлиб, қуёшининг олтин жайрони матрибининг авлоқ гўшасида саргайиб-титраб, шафақ ҳупобин тўқканидек у оҳунинг хилват уйидаги тупроқ ва қон аро изтироб чеккани; фалак Золидек онаси ишдан воқиф бўлиб, унинг ҳолига дод-фарёд солгани*

Сўз булоғини ўйган кини бу чашмадан чиққан сувни шундай таради:

Сидр<sup>1</sup> шоҳидек мустаҳкам бу сарв дард зўридан соя-

<sup>1</sup> Сидр -- кедр дарахти.

дек ётар эди. У хушига келгач, ўзини хафа қилган ўша сўзларни яна эслади. Хафалиги дам-бадам ортар, кўнглини ундан бўшатолмас эди. Бу кулфатлар ичиде ўзининг ҳалок бўлишини ва умр тўнининг чок бўлиши аникидигини кўриб, доясига қараб шикоят қилди, ожизлик билан сўз бошлади:

— Эй ҳолимга айлагуучи чора, сирларим сенга ошкора. Сендан ҳеч сирни яширганим йўқ, бутун дардимдан хабардорсан. Шундай бир сўз эшитдимки, унинг шуъласидан димогим кўймоқда. Афтидан сен ҳам буни билсану, лекин мендан яширасан. Агар сен уни даф эта олганингда, ҳаракат қилган бўлур эдинг. Агар даф этишга қодир бўлмасанг, у чок сени кечиришим аниқ. Бироқ сендан илтимосим шуки, бир нафас эшик олдида пойлаб турсанг. Чунки кўнглим ғамдан бениҳоя ўксиган, гавғолардан ҳам жуда безган. Бир лаҳзагина эл менинг олдимга кирмаса-ю, мен ўз дардларимни тортсам.

Доя кўлини кўз устига қўйиб, таъзим қилиб чиқди-да, эшикни занжирлади. У одамларга: «Уй яқинига келманг, ой кўзига уйқу келди», деди. Лайли уйни кишилардан холи кўриб, ёқасини чок-чок этиб, фарёд қўтарди. Гоҳ баҳти кўзига, гоҳ бошига тупроқ сочди. Кўксини уриб яралади, тирноғи билан тирниб моматалоқ қилди. Кўз ёш қатраларини сочавериб, танининг тупроғига ғам уруғарини экди. Қонли ўшлар тўкиб, юзининг саҳифаларидан боблар очди. Бало китобининг ҳар бобида ғам дарснинг ҳисоби ёзилди. Ҳасрат чапакларини уриб, жон ўртовчи фифонилар чекарди. Унинг чеккан фифонидан тобора иқбол ва шодлик қушлари ҳурка бошлар эдилар. Гўё қуёш чашмасига нилуғар гулини эккандек, юзига шапалоқ уриб кўкартирас эди: у юзга ёт кишининг маҳрам бўлиши сезилганидан унга мотам либосини кийдирарди.

«Эй, золим фалак! Менинг ҳолимга шикаст етказишдан муродинг нима? Сенинг кўл остингдаги ёш жонимга шикаст етказиб нима қилмоқчисан? Мендан ёш новдани осонгина синдиридинг, қаддимни тупроқ билан тенг қилдинг. Яна жафо тешасини тортиб, уни юзпарча қилганинг нимаси?! Оғир жафони раво кўриб, зулминг билан қаддимни банд-бандидан айирдинг-ку. Уни майда-майда қилиб, бало ўтхонасига солмоғинг яна нимаси?! Мен ёш, янги ниҳол эдим, шохимда эса тиканлар, атрофимда хаслар ҳам йўқ эди. Яйраган шохларимда ва бошларим устида топ-тоза янги гуллар очила бошлаган, ҳали ниҳолим мева кўрмаган, баргларимга оғат ели тегмаган эди. Мен кимнинг кўксига тикан уриб-

ман, кўкка қандай бош қўтардим экан? Ишқ ели билан уни букиб, даҳшатли қуюнинг билан яралаб, вужудини пора-пора қилиб ташладиңг. Уни титиб ташладингу, лекин бундан хурсанд ҳам бўлмадинг. Қуйдириш учун ҳар бир парчасини олдинг-да, уларни ғам дўзахига ташладинг. У хабар менга дўзах бўлди, жонимга эса ўтидан учқунлар сочили. Йўқ, йўқ, у учқун эмас, оғат яшинидир. Унга бутун олам фарқ бўлади. Агар бу оғат олови оламга тулашса, унинг тутунлари фалакдан ҳам ошса, ундан менга бир учқун тегса, кул бўлишдан бошқа чора йўқ...

Айниқса, бу нотавонга туташиб, ундан жаҳонга учқунлар тушиб, ҳам дунёни оловга кориштиради, ҳам тутунлари кўкка чўзилади. Ўша ўт орасида мен кучису, ғамгин, ғамгин нимаси, балки бир ҳашак; ҳашакка ўхшаган; ҳашак ҳам эмас, балки жонини ҳам кўтаришга мажоли қолмаган бир ожиз чумолиман. Шу чумолининг бешига бундай дўзах азоби тушса, эвоҳ, қандай тоқат қила олар экан? Ўша дўзахга тушган чўлоқ чумоли — мен мубталоман. Эй фалак, бир чумоли нима ҳам қила оларди? Нима қилишини билармиди? Унинг қасдига жадаллаб, мингларча яшинларинг билан қасос олмоқчимисан. Мен бу зайл бало тутқини, юз хил жафога мубталоман. У зор, ожиз, чорасиз Қайд менинг асиримдир. Ажабо, менинг ғамимдан нозик қилтириқ тани қандоқ экан? Ишқим ўтида ёнармикан, ҳажрим ғамига қандай чидар экан? Шавқим унинг охини чиқарармикан, тортган охи жисмини сомондек учирармикан? Сочимнинг ғамида ишқ кўргилигини тортиб, ҳар замон телбалиги қандай авж оларкин? Қоматимни деб наво тузганида, фифони қай холда ўксаларкин? Жамолимни тилаб йиғлаганида, кўзларидан гул япроқларидек ёш тўкармикан? Гажакларимни эслаб, буралиб қайрилса, жисмига қандай тоблар тушаркин... Нозу карашмаларимни ўйлаганди, кўксига ниш санчилармикан? Лабларимни деб кўз ёшларини тўкканда, ўзи ҳам сувдек эриб кетармикан? Менинг оғизим ҳакида сўзлаганди, йўқлик\* дунёсида йўқолармикан? Ҳаёли белимга тушганида, вужудининг омон қолиши эҳтимоли бормикан? Эгма қошим ғамида оҳ-воҳ тортганида қомати ёйдек эгилармикан? Фикри ёди киприкларимда бўлганида, кўнгли юзлаб тиканлар орасида қолиб, ҳоли не кечар экан? Кўзларим можаросида унинг кўзи-

\* Классик адабиётда маъшуқа оғзини кичрайтиб тасвирлаш ходисаси кучлидир. Оғзини пистага, мим ҳарғига, нуктага ўхшатиш билан чекланмай гоҳо оғзи йўқ эди деб юборар эдилар. Бу ерда йўқликка ишорадан мақсад оғиз кичклигига ишорадир. (В. Р.)

га на оқ, на қора қўринарди. Дудоқларим унинг кўз ёшларини Жайхун қиласа, кўзидан қизил майдек ёшлар оқармикан? Холим ғамини еб тўярмикан, аламидан ўз кўз қорачини ўярмикан? Қирғовул юришларимни ўйлаб, тузоғимга тушармикан? Ҳар кун юзларимни истаб, ҳар тун сочларимни ўқулармикан? Менинг дарду аламимни ўзига одат қилдимикан ё ҳажримдан харобмикан? Бунчалик ғаму ғуссалар устига бу воқеани ҳам эшитса нима қиласар экан? Бу иш — хўжаста фоли эмас, бўлиши эҳтимолдан йироқмас. Бутун дунё ахли бир томон бўлсалар ҳам, бу ишга эриша олмайдилар! Лекин у машаққатлар дўсти: «Бу ишга у рози бўлган, деб ўйлади. Ҳамма ғамга чидасам ҳам, бу ғамга ҳеч тоқат қилолмайман. Фарёдки, ўладиган ҳолатда ғамим бор, шунинг учун ўзимга мотам туцсам ажабланарли эмас.»

Хилватда унинг иши шундай фарёлардан иборат эди, онаси эса, эшикда пайт пойлаб турарди. Қизини бу баҳтсизликка учраганини билган она, ғамдан изтиробга тушди. Она кечакундуз шу ой парчасининг ўй-ҳаёли билан бўлиб, дард ва ғамига чора излар эди.

Эй чорагар! Бу ишдан қўнглигни торт, менинг дардимга чора излаш мушқул. Чора топиш умидидан чекин, билгинки, бечоралик бизга чорадир!

## XX

*Мажнуннинг отаси уни шиқ биёбонидан келтириб, Каъба зиёратига олиб боргани ва у муножот баҳонаси билан қўнглидаги яраларни ёргани ва дуо қилмоқ оҳанги билан қўнглидаги маҳфий мақсадини тилидан чиқаргани ва Арафот\* аҳлидан арасот\*\* кўтаргани*

Маънолар нақлгари бу нафис сўзларни шундай баён қилади:

Ўша кеча Мажнун ўз уйидан хуркандек қочиб кетган эди. Тонг отганда, бутун қариндошлар унинг уйда ўйқлигини билиб, яна дод-фарёд кўтардилар. Улар яёву отлиқ ҳар томонни қидириб, уни тополмай, хижолат чекиб қайтдилар. Ғам отасининг қаддини яна букиб, онасини мунгли ва беҳол қилиб қўйди. Ҳар иккала шўрлик турли ўйларга бордилар, лекин ўз гумонларини ўзлари

рад қилдилар. Кўп гап-сўздан кейин, охири шундай қарорга келдилар: қўрган чоралари натижা бермагач, умидини узуб, охир тангригагина ёлвориб, ҳар иккалалари ҳам йўқолган ўғилининг топилишини ҳақдан тилаб, мухтоҳ кишиларни хушиуд қилиб, дард аҳлисига эса, қўнглини тинчтиб, тарқидунё қилган сўфилардан, бечоралардан Мажнун учун дуолар олсалар, бу икки бечорага худонинг раҳми келиб, уни топиб ота-онасига бергай...

Иттифоко, ҳаж мавсуми эди, Каъбага бориш тараддудини кўрдилар. Бир неча кун ўзлари ва бегоналар хўб қидириб, ниҳоят Мажнунни тениб келтирдилар. Унга ҳажга бориш ниятини билдиришди; унинг қўнглига ҳам бу маъқул эди. Худди ўтни манқалга согландек, уни кажава ичига ўтиргиздилар. Ҳамма фурсатни ғанимат билиб, Каъбага қараб равона бўлдилар. Каъбага, йўқ, йўқ, Каъбага эмас, арши аззамга яқинлашидилар. Каъба ер устида фалақдан нишона берар ёки туйроқ устидаги осмондай эди. Каъбанинг шарофатидан ер осмонга, у ер осмонининг устидаги аршига ўхшарди. Ер юзининг барча улуғ ва кичик одамлари бу манзилга келиб, зиёрат қилдилар. Ёки қўнглида тангридан бошқа ҳеч кими бўлмаган сўфиға ўхшарди. Ёки ўша сўғининг чопон кийиб, ерда чўқкалаб ўтирганига ўхшарди. Ўрида қимирламай туриши кутб юлдизи, атрофидаги майдага тошлар, майда юлдузлардир. Бу қутб юлдизи эмас, балки зўр авлиёдирки, кўп авлиёлар кириклари билан унинг эшигини супургандилар. Ҳеч ким у ердан қийинчилик хашагини топмайди, чунки уларни фаришталар қанотининг шамоли учириб кетган. Фаришталар, унинг тепасида худди кечалари чарх урган кўршапалаклардек учиб юрадилар. Унинг пойдевори сўздай маҳкам, кўзга ўхшаб қора мотам либоси кийган. Унинг зиёрати энга подшоҳлик сояси каби, атрофи эса, фалакнинг саидагоҳидир.

Каъбанинг бундай салобатини кўриб, Мажнуннинг қўнглига вақималар тувиди. Ини уни ташвишига солиб, ҳавасшавқ қўнглига ўт ёқди. Кўз ёшларини ёғдириб, оҳ уриб чақиндек сакради. У Каъбанинг теварагида, ер атрофига фалак айлангандек айланга боллади. Юзи билан тошларга зарҳал бериб, ҳалқа-ҳалқа кўз ёшларини оқизди; юзи билан у эшикни супурса, кўллари билан эшик ҳалқасини маҳкам ушлади. Ҳамма бармоқлари букилиб, бир ҳалқага неча-неча наника тушгандек бўлди. Мурод ҳалқасининг ичига мұхаббат бармоқлари маҳкам ёнинчи Панижалари ўша ҳалқага осилганча, фарёд кила бошлади. У шундай фарёд кўтарилини, энгизи танини би-

\* Макка шахри атрофидаги төғ номи.

\*\* Favro, тўполон, қиёмат.

лашкари тўпланди. Мажнун бу тутун билан фалак либосини ҳам Каъба тунидек қорайтириб юборди. У мотам тутган кишидек фарёд қўтариб, Каъбани азахонага айлантириди. Ундан сўнг, шундай деди:

— Эй, ҳукмига ҳоким бўлган доно ва қудратли ҳаким! Эй ишқ ўти билан жаҳонни ёндирган ва бу ишқ ўти билан мендек бечоранинг ҳам жонини куйдириган! Эй, у ўтни хирмонимга, хирмон ҳам эмас, балки жоним ва танимга урган! Эй, ишқни кимсага ҳамроҳ қилиб, айрилик ўтини лойик кўрган! Эй, бировни ишқка кишсанлаб, панд-насиҳатларни унга аччиқ қилган! Эй, ишқ билан унинг доғини чиқарип, болалар тошбўронига қолдириган! Эй, бировни паричехра этиб, уни девонасига бемехр қилган! Эй, жонга ишқ оловини солиб, кўнгил садафига ишқ гавҳарини тўлдириган! Мен ишқ дардидан шикаст еб, бугун кўл-оёғи боғланган бир асир бўлиб келдим. Танимнинг ҳар бир томири ишққа банд, жонимнинг иплари эса, ишқнинг каманди бўлибди. Баданимдаги асаб ва томирларнинг бўғинлари ишқ чилвирларининг тугуларидир. Вужудимдаги чексиз доғлар ишқ ўтлари белгиларидир. Унинг ўти билан жоним тўла, жон нимаси илик суюкларим тўла.

Бу ишқ ўтини баён қилиш билан ҳалокат келтирувчи ғамни ҳам аён этаман. Ишқ ғамидан қутқариб, мени шодлантири, демайман! Аксинча, бу ўтни ҳар дам кўпайтирангу сира кам қитмасанг, дейман! Кўзимга ишқ тўтиёсини сур, юрагимга ишқ кимиёсими\* ур! Кўнглим жилвағоҳи ишқ саҳнаси бўлсин, ишқ насимидан жонимни яйрат! Ишқ бўйидан нафасимни хущбўй эт, ишқ ўтидан юзимга ранг бер! «Ишқ» сўзиning «айн» ҳарфини\*\* бўйнимга ҳалқа ва «шин»ини кўнглимга шавқ шуъласи деб кирит. «Коғ»ини менга ғам тоги эт-да, ғамини эса кўнглимга тоғ-тоғ қилиб орт. Уч нуқтасини учқун айлаб, икки нуқтасини қаттиқ тошга айлантири. У шуълага ҳар учқун керак бўлгани каби, бу ғам тогига ҳам тош парчалари лозим. Ўша учқунларни ҳам жонимга сол, тош парчаларини эса, бошимга ёғдир!

Эл менга юз шунча азоб берса ҳам қайтарма, минг шунча азобларга мени қондирма! Кўнглимни ғам билан тўқ этгил, раббим: ишқ ичида мени йўқ этгил, раббим!

Менга «Ишқни унутиб, Лайли ғамидан узоқлаш»,

\* Кими ё — алхимиклар тасаввурича, мўъжизали тош.

\*\* «Ишқ» сўзидаги ҳарф номлари ҳалқа, шуъла ва тоққа ўхшатилди.

деб ҳам айтадилар. Ажабо, бу нима деган сўз, тангри у кишиларни афв қиласин. Ё раббим, бу лаззатли бодани талабим жомига кўпроқ қуй! Вафо майдидан менга қўшакўша тут, токи ҳушимга ҳаргиз келмайин! Лайленинг ишқини танимда жон этиб, Лайлита бўлган ўтли эҳтиросимни юрагимда қон қил! Эй, тангри, Лайли дардини најжотим айла, ёдини эса ҳаётим айла! Бир лаҳза ҳам унинг хаёлини кўнглим уйидан чиқарма! Ишқ ўти бўлмаган оловни менга насиб этма! «Ёху»ларим унинг ғамидан бўлмаса, ундан оҳни мен девонанинг дамидан чиқарма! Унинг хаёлини дардимга табиб эт! Васлини жонимга насиб эт! Кўзимни Лайлайдан ўзгасига туширма, унинг меҳрини менга абадий эт! Мен ҳаёт эканман, унинг ишқ савдосини танимда жондай сақла! Бу потавон танимдан жон чиқса, унинг ёди билангина жаҳондан чиқар! Мархумлар тирила бошласа, менинг танимни Лайли маконининг ели билан тирилтири. Абадий дўзахга тушини менинг қисматим бўлса, уни Лайли ишқи ўтидан қизит! Манглайимда жанингатга тушини битилган бўлса, унинг васл ҳарамини биҳишишим эт! Усиз мени бир нафас ҳам яшатма, унингиз тирик бўлсан иробуд қил!

Бу муножот уни шундай қизитиб юбордикни, атрофдаги ҳожат аҳллари ҳайрон бўлиб қолдилар. У сўйлар экан, теварагидаги ғам асиirlари: «Омин!» дердилар. Бечора отаси ҳушидан кетиб, қариндош-урӯғлари ҳайрон бўлиб қолдилар. Мажнунинг бу фарёди, кўз ёши ва нолишини кўрган кишилар, ундан умид уздилар. У ҳам дардли йигисини тугатгаёт, яна ақл ва ҳунидан жудо бўлди. Охири бир неча бағри эзилганилар Мажнунни қўтариб, манзиллари талабида бўлдилар.

Ишқ ўти кўнгилни кўйдириган пайтда, уни ўчириш учун сув қўйилса ёғ бўлади. Ишқни камайтиришини тираб, ҳажни зиёрат этгач, у ишқ яида зўрайиб кетди.

Эй, саодатли Қатбанинг зиёратчиши, марҳаматиндан бебаҳра қолмайин! Ҷуода бизни ҳам ёд этиб, бу ишқ ўтининг шуъласини яна ҳам ошир!

## XXI

Мажнунинг ваҳшатли элдан улфатлик ишини узгани биёбон ваҳший ҳайвонлари билан дўстлик йўлини тутгагай кийиклар билан Павфал ови оралигида қолгани; Навфалнинг висол ваъдаси сиртмогини унинг бўйнига соглани

ва кийикларни озод қилиб, уни тутгани ва кўнглини ов-  
лагани

Бу ривоятни суриштирган баёнчи қиссани бундай давом  
эттириди:

Ҳаж зиёратидан ҳар ким ўз ватанига қараб қайта бошли-  
лади. Мажнуннинг отасини абадий ғам босиб, ўғлидан  
буткул умидини узди. Мажнунни сақлаш мумкин эмас-  
лигини ва бу йўлдаги уринишларнинг натижа бермас-  
лигини билгач, ҳамма уруғ-аймоқлари ва отаси ҳам маъ-  
юс холда жаҳонни кўз ёшлари билан тўлдириб қайтдилар.  
Девона Мажнун ҳам жадал қайтиб, тогу биёбонларни  
кезиб юрди. У ҳар кун бир тарафга кетиб, ҳар тун бир  
тоғ этагини макон тутар эди. На туришга қарори ва на  
юринига ихтиёри бор эди. «Лайли» деган сўздан бошқа сўз  
айтишга майлсиз; тилдаги зикри ҳам Лайли, кўнглидаги  
фиқри ҳам Лайли эди. Қаёққа боқмасин, унинг кўзига  
Лайли жилваланарди. Юзини хаёлида тасаввур этар, кўз  
олдида эса қомати гавдаланаради. Бу иккисини у гўё сарв  
устидаги гул деб тасаввур қиласарди. Мажнун ҳам сарв  
олдига бошини кўяр, ҳам гул учун кўз ёши тўкарди.

У Лайли хаёлида ўйга чўмиб, юзларча дурдона байт  
ва ғазаллар айтар, уларнинг коғияси Лайлининг сифати  
бўлса, барча радифлари унинг исемидан иборат эди. Фамгин  
ва шод кишилар унинг ғазалтарини юз завқ ва'сеничга  
тўлиб ёд олардилар. Байтларининг мазмуни оловли, назми  
димоғдан тутун чиқарар эди. Унинг ҳар бир сўзи ичига  
шавқ ҳарфлари яширишган, ҳар ҳарфида ишқ сирлари  
сингдирилганди.

Мажнуни назмлардан ишво тузиб, эл орасига ҳай-ху  
ҳайқириқларини соларди. Сўлғинларга жон киргизиб,  
маъюсларни ошиқи зор этарди. У ҳушига келганда тоза  
дур сингари байтлар айтар, аммо ҳушидан кетганида  
телбалардек беҳуда сўзлар айтиш унинг одати эди. Элнинг  
сўзига тушунмас ва ўзи ҳам нима деганини билмас эди.  
Кўнгли жунун ғамида қолиб куйганидан, ўзи турли ҳолат-  
ларга тушарди. Бир нафас ҳам ҳуши ўзига келмас,  
саҳро ваҳшийлари каби хуруш қила бошларди. На йигисида  
ғазаб кўринарди, на қулишида сабаб. Юзлари шапалоқ  
зарбидан кўкарган, аъзосида руҳдан асар қолмаганди.  
Гоҳо бу ҳолатидан ўзи ҳам ваҳимага тушиб, «Лоҳавла»  
дуосини ўқир эди. Бу кўркув изларини кўрқмас ишқ  
кўнглидан дарҳол ювиб, топ-тоза қиласарди. Овози тоғларда  
сабодек таралар, тани эса қумдаги куруқ гиёҳдек бўлиб  
қолган эди. Ёш болалардек фарёд қўтариб йиғлар, лекин

ота-онасини эсламасди. Балони ёру ошно қилиб, ёру  
ошнони согинмас эди. Ичмоқ ва емоқни ҳам унугтиб,  
ғамдан озиқланар, жафо майини ичарди. У кўз ёшларидек  
тинмас, жайрон каби одамлардан ҳурқиб қочарди. У нафс  
итлигидан кечиб, даштдаги кийиклар билан улфатлашди.  
У қайси кумга қадам босмасин, бир дашт кийиги унга  
эрғашар эди. Чор атрофини кийиклар ўраб олишар, бу  
бўлса ўртада чўпондек юрарди. Баъзиларининг пешонаси-  
ни ўпар, баъзиларининг сағрисини силарди. Ҳар томонда  
қўриқчи итдек, йўқ-йўқ, янгишидим, чўпон итидек бўрилар  
кезар: уларнинг йўли бу даштга тушганида фиғону зорлари  
кўкка етгудек улишарди...

Араб мамлакатида нодир, тиф ва ўқ отмоққа моҳир  
бўлган Навфал исмли бир баҳодир бор эди. Араблар  
орасида яхшилик билан довруқ таратган бўлиб, бу ерлар  
ҳам унга қаради. Навфал ўша куни катта ҳавас билан  
овга чиқиши тараддудини кўрган; барча қабилалардан киши-  
лар тўплаб, саҳрога от сурган эди. Мажнун бир пайт  
овчилар қуршовида қолди, унинг атрофига кийиклар ғуж  
бўлди. Кийиклар Навфал йигитларини кўриб, туш-тушдан  
Мажнун томонга югурдилар. Улар Мажнунга ялиниб, ило-  
жи борича унинг паноҳига сифиндилар. Навфал гайрита-  
биий бу ҳолни кўргач, ҳайратда қолиб, мадори кетди.  
У йигитларидан сўради: «Бу гаройиб, кўнглимга ваҳм со-  
лаётган манзарани сиз ҳам кўряпсизми ё йўқми ёки ме-  
нинг кўзимга шундай бўлиб кўриняптими?»

У кишиларнинг баъзилари Мажнун ишидан тўла во-  
қиф эдилар. Улар Навфалга Мажнун ҳикоясини бошдан-  
оёқ сўзлаб бердилар. Навфал ҳам бир вақтлар ишқ мо-  
жаросини бошидан кечирган ва ғам даштида юргурган  
эди. У бу воқеадан хабардор бўлгач, зор йиғлади ва ов-  
килишдан воз кечди.

У деди: «Ишқ — гавҳар, у кўз қамаштирувчи порлоқ  
нур. Ишқ кимни ғамга солса, унинг қалбини кирдан пок  
этади. Шунинг учун ҳам одам билан дўстлашмайдиган  
ёввойи ҳайвонлар унингсиз саҳрова ором ололмайдилар.  
Ишқ унинг вужудини шундай эритибдики, унинг инсонлиги  
шунчалик йўқолибдики, ваҳшийлар ундан кўрқмайдилар.  
Чунки ундан инсонлик кетганида, ваҳшат ҳам кетади».

Навфал кийикларга озор беришдан воз кечиб, йигит-  
ларга:

— Ўқ-ёйни ташланг! Итлигингизни дархол йўқотинг,  
итларингизни эса маҳкам боғланг! — деди.

Одамларига шундай деб буюриб, отдан тушди ва Маж-  
нуни тарафга қараб юрди. Мажнун Навфални қадрдон-

симон кўриб, келганига хурсанд бўлди. Навфални кўриб, ҳалиги ёввойи ва хонаки ҳайвонлар қочсалар-да, ҳуркак Мажнун қочмади. Навфал бориб салом берди. Мажнун унга эхтиром кўрсатди. Мажнун деди:

— Эй муборак сиймо, чеҳрангда поклик нурини кўраман. Юзингда меҳр балқиди, эгнингда вафо нури жилваланади. Сен бутун мақсадларингга эришгансан. Лекин бир нарса қизиқ кўриндики, ғофил кишилар каби ўқ отиб, ов гўшти билан қорин тўйғазиш истагига тушибсан. Нафс севинчи учун шунчча элни бошлаб, қон тўкишга қўнглинг майл этади. Бу озуққа эхтиёжманд эмассан-ку? Нечун уларга озор берасан? Шундай зулм билан уларни овқат қилишни сен ўзингга раво кўрасанми? Агар оёғингга тикан санчилса, оёғинг учун қўнглинг эзилади-ку. Зулм ёйини тўғрилаб, ўқ отиб, жониворларни уришдан нима фойда?! Ҳак буларга ҳам жон бериб, ҳётнинг гўзал нишоналарини бағишилади. Энди бу ҳуркак ожизларинг жонидан кеч, бу бегуноҳ галанинг қонини тўкма!

Навфал Мажнуннинг бундай дур сочувчи сўзларини эшишиб, унинг олдида бош эгиб, ер ўпди ва деди:

— Эй фариштага ўҳшаб, сифатинг одамга ўҳшамаган! Бу сўзларингдан муродинг нималигини билдим; ҳар нима деган бўлсанг, барини қабул қилдим. Бу ҳуркак кийик сурувига урадиган қилич ва ўқларни ўз жонимга раво кўрайин. Энди сен ҳикояларингни айтиб бердинг, мендан ҳам бир ҳикоя эшиш.

Мажнун унга кулоқ солиб: «Эй соҳибжамол, айтгин», деди.

Навфал деди:

— Бу қўрқоқ ҳайвонларни азоблама, деб менга тўғри ўйл кўрсатдинг. Бу сўзларинг ҳаловатини билдим; уларга бўлган адоваратни тарқ қилдим. Сен элдан айрилиб, булар билан ошина бўлибсан. Эл билан ортиқ улфатчилигинг йўқ: бу ахир одатга хилоф иш-ку? Инсон ақл чирофи, қолаверса бутун коинот кўзининг нуридан. Одамлардан қочиб, ҳайвонлар билан улфатдош бўлишинг ақл олдида сабабсиз кўринди; бу ҳолат менга жуда қизиқ туюлди. Менга, бир гул юзли бунинг юрагига иштиёқ соглан, деб айтдилар. Агар шундай ҳодиса юз берган бўлса ва бу ишнинг сабаби шу бўлса, бу ҳуркак ҳайвонлардан қутулиб, мен билан кезиб, кунларингни шод кечир. Бу ерда зору мубтало бўлиб, ғам тузогига илинган экансан, мен қўлимдан келганча уриниб, уни сенга ёстиқдош қилайин. Агар пулу молга қўимаса, аскар кучи билан ҳал этайин. Ё тухфа, молу дунё билан, ёхуд роса зарб-зўрлик билан ишни тўғрилай.

Агар фалак менгә мадад берса, бу иш қайси йўл билан бўлса ҳам, бу чигал тугуналардан сени қутқариб, муродмақсадингга етказай. Агар унга мусассар бўлинмаса, унинг ўринига бошқаси ҳам бор: сени ўзимга фарзанд этайин, миннатингни кўзим устига қўяйин. Лекин сен бу ҳайвонлардан узоқлашиб, мен билан бирга бўл. Одам билан ҳайвонларнинг жинисдошлиги оз, фақат одам билан одам ҳамжинсдир. Агар мақсадинг ёрга етишмоқ бўлса, гайрат керак.

Мажнун висол сўзини эшитгач, шавқи бурунгидан ҳам зиёд бўлди. Шодлигидан беҳол бўлди, беҳолликдан эса тили сўзга келмай қолди. Юз ҳаракат билан кўзида ёш, оғзида табассум билан деди:

— Сенинг айтган ҳамма сўзларингга жавобим бор эди. Висол сўзини айтишинг билан ўзимни унудим, уларнинг барчасидан йироклашдим. Бу берган ваъдаларингга вафо қилмасанг ҳам, юзим кўк отиғнинг туёғи, бошим эса оёғи бўлсин.

Икки томон шундай меҳрибончилик билан қизгин қадрдонлашдилар. Буларнинг қадрдонлиги кўп хурсандчиликка сабаб бўлди. Навфал висолдан хушхабар бериб, Мажнунни ўз уйига олиб кетди.

Эй, айрилиқда жисми потавон бўлган одам, жонинг васлининг хушхабарларини тонди! Ёрга етиш гарчи мушкул иш бўлса ҳам, ҳар ҳолда бу хушхабар яхшидир.

## XXII

*Навфалнинг Лайли гавҳарини Мажнун шодаси тизимиға тизаш учун гавҳардек сўзларни назм итига тизиб Лайли отасига юборгани; унинг сўз гавҳарини синдириб, алоқа ишини узгани; Навфал лашкар тортиб, у ҳам адоварат қўшинини тузгани ва ўч майдонига от суреб дов тилашганлари; фалак тадбири билан бир-бираига баравар келмоқлари ва хилват жойларни истеҳком қилиб тушганлари*

Бу даштни босиб ўтган сайдёх шундай афсона сўзлади:

Навфал билан Мажнун бир-бирларига ёр бўлиб уйга равона бўлдилар. Навфал ҳар қандай мушкул иш тушса, тўғри кенгаш берувчи бир неча доно кишиларни уйига чорлади. Бўлган ҳодисани бирма-бир айтиб, уларни Лайлиниг отасиникига жўнатди. Лайли отасига юборилган дарак шундай эди:

«Эй, баҳт ва толенинг ўйноқи отини ром қилган! Араблар ичиди мислсиз ва илму хунарлари эл оғзига кў-

чиб, шуҳрат топган Қайс Лайлига пок ишқ боғлаб, унинг орзусида юрган эмиш. Унинг ҳаддан зиёд ҳаёв ҳаёв ва хижолати ўз дардини айтишга қўймаганидан, у қавм-қариндошларини унтиб, ишқ кўйиди даштни ўзига макон қилган эмиш. Ишқда шундай шайдо эканки, эл уни «Мажнун» дер эмиш. У сенинг қабилангда ўқиб, оламдаги бутун илму ҳунарни ўрганган эмиш. Ўзинг ҳам унинг ишларидан хабардор бўлиб, доим уни мақтар экансан.

Унинг ишқка мубтало бўлганини кўрган отаси нима фикр қилди экан? У сенинг фарзандинг бўлмаса ҳам фарзандингга монанд эди-ку? Сен яна кишилардан унинг аҳволини сўрамасдан, беларвонлик қилиб, уни ғамга асир этибсан; у бўлса гоҳ дашт, гоҳ тоғларга чиқиб кетибди. Ахир мурувват, одамгарчилек ва саховат ҳам шунаقا бўладими?

Ўтган ишга пушаймон қилмаслик керак, чунки у энди қайтиб келмайди. Мен даштда кезиб, уни топдим-да, ўзим билан уйимга олиб келдим. Уни ўзимга дўст ва фарзанд этдим. Унинг аввалги комил ақл-хуши ўзига келди.

Энди илтимос ва талабим шуки, иккенинг никохини қилиб, тўйини ўтказсак. Расм-одатларни кўз устига қўйиб, маҳрига жонни тиксак. Тож устида дур — ҳар қандай нуқсондан холи. Унинг ёнида лаъл бўлса, яна ҳам яхши. Агар бу ишдан бўйин товласанг, кўнгил қолишдан кўркишинг керак».

Навфал шу сўзларни тушунтириб, кўп тортиқлар билан элчиларни жўнатди. Лайлиниг отаси бундан огоҳ бўлгач, якин кишиларини тўплаб, кўнгилдагидек маслаҳат қилди. Хабар элтувчиларни хурмат билан қарши олди. Улар Навфалнинг юборган дарагини айтишибди. Бу хабар Лайли отасининг қулогига ғоят қаттиқ текканидан газабидан бенихоя тўлғонди. Ранжиб, шундай сўз бошлади:

— Тақдири азал шундай экан. Бу Чин санами ва Фарҳор\* ойи боғимнинг гулими, тиканими, ҳар ҳолда ўзга бир киши унинг маҳбуби ва дўсти бўлиб, унга насиб этади. Алқисса, тақдир уни бошқа бировга раво кўрди. Борди-ю, бундай бўлмаганда ҳам, менинг Навфал сўзига итоат этиб, амр қилган ишини бажаришга унча зарурат йўқ. Айниқса, сўзининг бир қисмими умидворлик билан, бир қисмими вахима билан тўлдириб, умид билан кўнглимни хурсанд қилмоқчи-ю, вахимаси билан хотиримни пари-

шон қилмоқчи бўлгани-я! Ҳисобсиз кишиларни ўзига асир этган у ой, ҳозир бировга номзод этилган. Агар у айтган сўзидан пушаймонлик тортеа, у нари-ю, биз бери — тинч қолаверамиз. Агар борди-ю, у бу сўзларимдан қаноатланмаса, лутф тўргазадими ёки қасд оладими, ихтиёри: лутф тўрасатса хотиржам ўтирамиз, ўч олмоқчи бўлса ҳам тайёрмиз. У мабодо бизни «ўчимдан қўрқади» деб ўйламасин. У уруш очса, биз юриш бошлайм. з, юриш бошласа — уруш очамиз!

Ганини шу жойда тугатгач: «Боринг, сўзим шу эди», деди. Келган кишилар хижолат тортиб, Навфалга Лайли отасидан малоликк хабарини етказдилар. Навфалга бу қисса маълум бўлгач, бу хабардан жуда ғамга ботди. Мажнунга ваъда берган чоғида шундай бўлишини билган эди. Бутун қабилалардан одамлар тўйлаб, дарҳол урушга майл этди. Мажнунни ҳам ўз ёнига олиб, у ўтни шамолдек чопқир отга миндириди. Унга яхши тўйлар кийгизиб, бошига салла ўратди.

Лекин Мажнун бу ишларнинг тагига етолмай, гоҳ нола қиласар, гоҳ оҳ тортар эди. От қаёққа борса ҳам индамас, тўхтаса юришга қистамайди. Тайёр қилинган каллакесар аскарларниң ҳаммаси ҳам қонга ташна эдилар. Мажнуннинг ишини ҳал қилиш учун Навфал бутун кучни Лайли қабиласига сурди. Улар ҳам бу воқеадан хабардор бўлишгач, дарҳол қаршилик кўрсатишга қарор қилинди. Ҳар томонга одам чоптириб, эл тўйладилар, газаб билан маҳкам бел боғладилар. Ўша ондэқ душман билан юзма-юз бўлиб, файрат билан саф тортидилар. Буларнинг бундай қаҳр ва ғазабларини фалак ҳам англаб ҳар дам оғаринлар ўқиди.

Навфалнинг аскарлари ҳам саф чекиб, маст туялар каби оғзидан кўниклар сочарди. Бу икки қон тўкувчи қўшин, шу тарзда даҳшат билан ўлим бозорини қизитиш учун бир-бирларига яқинлашдилар. Отлар шамоли жанг майдонини сунуриб, шавқат ва марҳамат гиёҳларини со-вурди. Худди баҳор ёмғири қўйгандек, майдонга ўқлар ёғилди. Даҳтдаги барча от ва туялар ҳам қуюн каби тўс-тўполон ичида қолди. Айлантириб урилган найзалар боши янчилган илон каби буралиб қўринарди. Найзаларнинг дастаси офтоб доирасидек эгилиб кетди. Учи бўлса, тол баргидек эди. Кескир қиличлар элни ҳалок этар, устарадек бош олар. Бу ўткир қиличлар покидек тез бўлиб, соч ўрнига бош қирқар эди. Ўқ қушлари ҳавога учиб, балога йўл кўрсатиб борар эди. Ўқ қушлари қанотини ёзганда, ёвнинг танидан ҳаёти учиб кетар эди. Кўкка

\* Қадимда гўзал қизлари билан машхур бўлган Ўрта Осиёдаги шаҳар.

қараб утган камон ўқлари бахтсизлик келтирувчи юзларча юлдузлардек барчани ўлдирап эди. Ҳар танага ажал ўтини ёққанда умр юлдузи бардош беролмай ботар эди. Ҳар томондан кўтарилиган учар юлдузга ўҳшаган ёлқинли қилич ва ханжарлар зарб билан урилар. Бу қилич ва ханжарлар совут кўйлаклардан худди ҳарир шохидан ўтган иғналардай ўтарди. Ханжар доимо ўзини тилга ўҳшатса-да, қон тўкиш уни қизил тилга айлантиради. Унинг иши доимо эл бағини тешиб, ярадор қилмоқ ва зиён етказмоқдир. Гурзи халқнинг бошини чакади, ҳар вақт элининг миясида ўшанинг ғавғоси. Ногоҳ у бошга тушса, бош косалари унинг филофи бўлар эди. Кўшини булути наъра тортиб кирди; бу булатнинг чакмоғи эса кескир тиғлар эди. У бало булути бўлса, бу оғат чақмоғидир; бутун олам шулардан оғатга ғарқ бўлади. Шамол булатларни ҳайдаганидек, буларни осталаридағи ваҳшатли отлар суришарди. Тезликда яшиндек, қайтишда эса отлари чақинdek ялтирайди. Отликлар жанг кунидаги Рустамдек ўлдиришга киришганлар. Ҳар бир мутаассиб араб душманлик ўтини қизитиб, ўч шуъласини равшан ёндирган. Унинг алангаси кўкка туташ; дарё суви ҳам уни пасайтиrolmas эди. Мана шу зайлдаги икки қотил қўшин бир-бирига дуч келишиди. Навфал аскарлари кўпроқ ва қаҳрининг ўти ёлқинроқ эди.

Душманлари бу шуъла иссиқлигини кўриб, ярашиш ўйуни истардилар. Бу ишдан элга оғат қўрқинчи бўлгани учун, бир-бирларига тездан мойил бўлдилар. Ўша куни кун кеч бўлиб, бирор томонга шикаст ҳам етмади. Навфал ҳам хурсандчилик билан қайтиб, аскарларини маҳкам бир жойга туширди.

Ҳар икки қўшин тинчтанди, улар орасидаги адоват ҳам тўхтади. Қоронгулик қўнини соя соглаш, юлдузлар шохи — қўёш ўз таҳтини тарқ этди. Ер юзини эса қоронгулик боғди. Ҳар икки томоннинг келишуви маълум бўлди ва бир қарорга келдилар. Кузатувчилар: «Эртага нима бўлар экан?» деб айланиб юрар эдилар.

Эй, ишқ элининг қиличбозлари, менга ҳам ғам қўшинининг зўри тушди. Менга май тут, бир нафас хурсанд бўлайин-да, у қўшин томон бош яланг чопайин.

### XXIII

*Лайлининг отаси ўз кишиларини Навфал лашкари қошида кучсиз кўриб, душманга тортган тигини ўз жигарига ур-*

*моқчи бўлгани; яъни Лайли қонини оқизай дегани; у қуёшини Мажнун тушида кўриб, ботишдан сақлагани ва мотамзада тундек Навфал олдида кўз ёшлари юлдузларини оқизгани ва Навфалнинг ўти пасайиб қайтгани*

Тил найзаларини узатган ёзувчи, қалам жиловини шундай бурди:

Ўша куни уруш тўхтатилгач, аскарлар бир жойга кўниб, ётишга тутиндилар. Душмани урушқоқ Навфалнинг голиб келишидан ваҳимага тушар эди. Лайлининг отаси ўз элининг кучсизлигини кўриб, чора ахтариш учун белини маҳкам боғлади. Тездан ўз урганинг бошликларини чакириб, улар билан кенгаш ясади. Кўп гап-сўзлар билан бу можаро жуда чўзилди. Охири гапни қисқа қилиб, бундай деди:

Худо кўрсатмасин, бизнинг одамлар қочиб, Навфалга фатҳ кўмак бериб, у саройимга от солдирса, амирлардек ҳукмини юргизиб, Лайлини асир этиб, кўлга олади. Бундай ачинарли ҳол қабилам бошига тушаркан, ору номусим қаро ер билан яксон бўлади. У вактда ишим бир бало бўлиб ё ўлишга, ё ватандан кетишга тўғри келади. У чоқ араблар ичидаги бош кўтаргандан кўра, қаро ерга кирмоқ афзалроқ бўлади. Бундай кўнгилсиз, аянч ахволга тушгандан кўра, шундай фикрни қилмоқ яхшироқдир: эртага Лайлини топиб, бир дамда ишини тамомлай; ўқ игнаси билан либосини тикиб, ханжар сувидан хиносини эзайин. Унинг ниҳол қаддини тупроққа кўмайнин-да, ҳилодек қошини ерга киргизай! Гарчи, у кўзимнинг чироги бўлиб, жоним гуркираган боғи бўлса ҳам, оғат елидан чирогим ўшиб, боғим ҳазон ва торож этилса, душман мақсадига этиб, номусим барбод бўлгандан кўра, бу яхшироқ!

У шундай деб сўзини тамомлагач, барчалари таҳсин айтишиб, хурсанд бўлдилар. Навфалнинг кўли баланд келган эди. Аскарлари ҳам юрак ютиб турарди.

Мажнун эса: ажойиб бир ҳолда қолиб, гоҳ завқка тўлар, гоҳ мусибат тортар эди. У ёрининг васлини эслаб: кўнгли умидворлик билан шодланар эди. Лекин ёри томоннинг мағлуб бўлиши унинг кўнглини тобора бузар эди. Ошиқлик иши оқизлик, кулфат чоҳига бош тубан тушишдан иборатдир.

Бу қайгулар бедил Мажнунни талвасага туширгач, баҳт келиб унинг кўзига уйқу солди. У тушида нигори зебони бошдан-оёғигача гоят ҳарир ипак кийимларга ўралган ҳолда келаётганини кўрди. Йўқ, у нигори эмас,

гул юзли сарв, сарв ҳам эмас, гул ҳам эмас, балки қуёшнинг ҳам рашигини келтирувчи паривац эди. У кўз чашмасининг беғубор суви эди. Жон гулшанида ётилган ниҳолга ўштар эди. Латофат саҳросининг лоласи, йўқ, балки хуш исли кийигидир. Малоҳат дарёсининг гавҳари, гавҳар ҳам эмас, балки қуёшнинг ақсидир. Кўз қорачиғидек кўнгилга ёқимлидирки, доимо ёши тўкилар. Ҳажр ўтида оламни ёндирувчи бир шамдирки, ҳамма вакт иши куйиш ва ёнишдан иборат. Кўз ёшини яширган тонгта ўхшашдирки, меҳр гулидан дам урар. Унинг сабрини кўз ёшининг сели оқизган: яъни у ою куннинг рашигини келтирган Лайли эди. Унинг оғзида иштиёқ охи, товушида фироқ ноласи бор эди.

Лайли яқинлашгач, алифдек қоматини эгиб, дол қилиб, дарҳол Мажнун оёғини ўпди. Сўнгра кучоклашга мойил бўлиб, қўлини Мажнуннинг бўйнига солди. Деди: «Эй жондан азиз дўстим, йўқ-йўқ, балки абадий қадрдоним. Сенинг ишқингдан отам мени ажратмоқчи бўлди, барча эл ҳам у билан иттифоқ бўлиб, эртага мени ўлдирмоқчи ва қоним билан ери бўямоқчилар. Қуёшимга завол келтириб, қонимни эса шафақ мисол қилмоқчилар. Қоним билан қуёшим шафақранг бўлса, мени ерга қўмадилар. Сенинг ишқингда қурбон бўлиш менинг мақсадим эди. Даврон мақсадимга етказди. Барча истакларимни муҳайё қилди. Ишқингда ҳарна орзу қилган бўлсан: ҳаммасига ҳам эришдим. Менинг олдимга ажаб йўл тўғри келди, энди сен яхши қол ва омон бўл!»

Шу сўзлар билан кўзидан дарёдек ёш оқизиб, девонаси билан видолапди. У ой Мажнунга бу сўзларни айтгач: Мажнун ҳам «Вой!» деб сесканди. Бу товушдан эл кўзидан уйку учиб: «Нима бўлди экан?» деб, ҳайратга тушдилар. Мажнун мотамзадалар каби хўнграб: кўз ёшларидек Навфал томон югорди. Етгач ер ўпиб, сўзга тушди:

— Эй душманга ғолиб келиб, устунлик қозонган: таңгри ҳаққи ортиқ тиф тортмагин. Гинани қўй, уруш қилмагин тайёр! Тигинг кўнгилни тешиб, унинг уруши эса, жонимга қасд этади. Эртага яна уруш бошлама, ҳаётим пайвандини узмагин ахир! Ўч ёйини қўлингдан йўқот, токи жонимга ўқ тегмасин!

Навфал бу ишининг одатга хилоф эканини билиб, ҳайратга тушиб суринтириди. Мажнун ўз ахволини билдиригач, Навфал эшишиб ғамга тушди. «Бу воқеа балки чинтир: Мажнуннинг туши шубҳасиз тўғридир», деб ўйлади. Навфал Мажнун кўнглининг поклигини, балки оинай-

жаҳоннамо эканлигини англаган эди. У оинай жаҳоннамода фақат тўғрилик жамолининг жиљвасигина кўринади.

Араб туни мусофириларча отларини хайлхоналарга туширди. Кўк сабзазорига юлдузлар гўзал, яъни қуёш бемалол чодирини тикди. Бу хабарни эшитган барча эл, унинг сўзини маъқул деб билдилар. У санамга зиён-захмат етмасин, деб Навфал ўз саройига тезликада жўнаб кетди. Уруш ғалаба билан тугагач, Мажнун ҳам дашт томон жўнади.

Эй менинг яқин ҳамдамим! Юз минг оғаринларга сазоворсан. Агар мени бошинг ҳаққи учун шу ғамлардан кутқариб, севинтирисанг, банданг бўлар эдим.

## XXIV

*Мажнуннинг Навфалдан айрилгани ва елоёқ отини шамолдек суреб, биёбонга йўл олгани; Зайдга иўлиқиб, ахволини маълум қилгани ва унга етган бедодликдан бунинг ҳам кўнелига алам етгани; унга таскин бермоқ учун ўзининг ҳамма нарсасини топшириб, Лайли қабиласи кўчган ерга кетгани*

Бу саҳифаларга нақш берувчи наққош сўзни бундай ёzáди:

Вафодор Навфал қайтиб кетгаидан сўнг, Лайлиниг эли ўйга тушиб қолди. Чунки Навфалниг бу иши уларга қизиқ туюлди. Қайтишининг сабабини билолмадилар. «У хийла қилаётир. Бизни фафлатда қолдириб бошимизга етади», деган ваҳимага тушдилар. Ҳалга кетаётган кўчли карвонлардек, улар ҳам даштдан кўча бошладилар. Бутун мол-давлатларини ортишиб, бошқа бир манзилга жойлашидилар.

У — толеи баланд, душманига ғолиб келган, баҳтиниг шамъи ўта шуълаланган, уй ва рўзгорларини куйдирган, иқбол оти чаққонлик билан сакраган, лекин ўзини тупроқка ташлаган. Баҳтиниг чаманида битган гул ҳидидан бошига дардлар йиғилган, яъни кўнгли хурккан Мажнун оромсиз кетиб борар эди. Замонасидан баҳтсизликка учраган бир дардмандга ногоҳ йўлиқди. Мажнун унинг юзида ғам белгиларини кўргач, қайғуга тушиб сўради:

— Фалак бошингга нималар солди? Сени ким бундай мушкул ахволга мубтало қилди? Нима учун сен мендек ғамга ботгансан, худо ҳаққи, ахволингга нима бўлди? Айт!

У, дард билан тўлган ғамгин киши, оҳ тортиб, бундай деди:

— Эй жўмард! Мен араблар ичида хўрланган, бедавлат бир баҳти қаро одамман. Менинг ожиз ва бенаволигим шу даражадаки, кунларимни тиланчиллик билан ўтказаман. Лайли саройи — менинг паноҳим. Ҳай тупроғи эса — менинг суюнчигимdir. У қабила одамлари мени «Зайд» деб чақирадилар. Ўзим эса аёлманд бир кишиман. Шу вақт Навфал деган жафокор, Мажнунга дўст бўлиб, унинг хизматини бажариб, яраш йўлини тўсдида, Лайли элига қўшин тортди. Орадан ҳеч иш бўлмай, яна манзилига кайтди. Лайли эли эса, элни ғафлатда қолдириб, ногоҳ етиб келарда, яна истаганича ўлдирап, ёндирап, деб ваҳимага тушдилар. Иш қўлдан кетгандан кейин юз тадбир қиласанг ҳам фойда бермайди.

Душман олдида шодлик қилиш журъатдандир. Шундай бўлса ҳам эҳтиёт бўлмоқ керак. Бу сўзга маҳлиё бўлишиб, ҳалқни бир пана жойга кўчиришга тушдилар. Қабила ахли кечаси йўлга тушдилар, тун эса, оламга зулмат сочар эди. Мен эсам кўчувчи элдан кўзимни олдим, натижада кўз очиб-юмгунча адашиб қолдим. Улар манзилга жойланибдилар; мен эса бошқа томонга кетибман. Қуёш тонг йўлини ёритган чогда, икки тия мингган киши йўлимни тўси. Навфал қўшиларини тарқатиб юборганидан сўнг, булар ҳам ўз уйларига қайтиб кетишаётган экан. Улардан бирор пана ерга қочиб кутулмоқ менга қийин эди. Халтамда бўлган озиқ-овқатларимни ва икки-уч таинга пулимни ҳам, бошқа бор-йўгимни ҳам тортиб олдилар. Буниси ҳам уччалик эмас эди-я, улар мени қамчиладилар! «Пулингни нима қилдинг, айт, кўмган жойингни кўрсат!» деб урдилар. Баданларимни тилка-тилка қилиб юбордилар. Охири ҳеч нарса тополмагач, мени қўйиб, улар ўз йўлларига жўнадилар. Мен эса фурсатни ғанимат билиб бу тарафга юришга ошиқдим; энди эса, сенга йўлиқдим. Сен ҳам агар ўшалардан — саҳрова одам таловчилардан бўлсанг, билки, киссамда пулдан дарак ҳам йўқ; керак бўлса фақат нақд жоним бор.

Мажнун бу можарони эштиб, отдан тушиб, уни куҷоқлади. Йиғлаб, деди:

— Эй мажруҳ дўст! Сенга жонимни фидо қиласам бўлмайдими? Жоним баданингга шифо бўлсин. Бошим қадамингга фидо бўлсин. Навфал эли томонидан шундай ҳодисалар қилиниб, бунга сабабчи Мажнун бўлса, ўша сен айтган баҳти қаро Мажнун мен бўламан; қўлингга тиф ол-да, кўнглинг тилаганини қил. Жисмимни истага-

нингча яралаб, кўнглимни ҳам пора-пора эт. Бу ишдан қўрқма; мен хижолатдаман, ҳар нарса қиласанг ҳам розиман. Олам элидан номусга қоламан деб мени ўлдирамасанг, ўғирлатган пулларинг эвазига отимни ол, олдиригандар ҳарсаларинг ўрнига, мана бу ҳарсаларимни ол,— деб барча кийган кийимларини еди. Ва ҳаммасини унинг олдига қўйди; учқур отини, қалқон, қилич ва ўқ-ёйини ҳам унинг олдига қўйди. Сўнг, унинг кўнглини кўтариб ва кечиримлар сўраб, оёғини ўпди. Деди:

— Агар қайтишингда яна Лайли саройига борсанг, саломимни етказгин, деб қайси тил билан айтайн; ёхуд шундай-шундай ҳабаримни айт, деб қандай айта оламан. Мен шундай қаттиқ хижолатда ва шу даражада қийин ахволда қолдимки, буни сўз билан айтиш эмас, ҳатто ўйлаш ҳам мумкин эмас. Бу бало даштида сен йўл кўрсатувчи бўлдинг, сенга шундай илтимосларим бор: Ёр қабиласини излаб қайси томонга кетган бўлса ҳам етиб олгин, у макондан ҳаргиз юзингни ўғирма; бошингни ҳам у остоидан олма. Жисмингни унинг эшигида гард этиб, шукронасига жонингни ҳам садақа қил. Жон беришга кўнглинг кўнмаса, менда жон билан кўнгил бор. Ҳар иккисини сенга тошириб, танимни тупроққа яширайин. Сен эса, жонимни эшиги тагида оёқости қил, кўнглимни ити олдига ташла!

Бу сўзлар Мажнунининг ўзиши ҳаяжонга солиб, эшигувчини ҳайратда қолдирди. Зайд Мажнунни таниб, унинг сўзларини англагач, ер ўпид, ҳурмат қилди. Деди:

— Эй ишқ оятига сингиб кетган замонанинг ягонаси! У ҳажр тунининг умид тонги, йўқ, балки абадий кўёши, жамоли саодат осмонидан чиқадиган, покизалик пардалари юзига ниқоб бўлган Лайли, сенинг ғамингда шундай постановки, сўзи элга достондир. Оғизда сенинг сифатларинг, кўнглида эса ҳаёлинг жильваланади. Сен бирор нарса десанг, мен унга етказиб, ҳабарингни айтсан. Бу хушхабар унга жондан ҳам ортиқ, балки деганларимдан ортиқ тушар. Менга раҳминг келиб, шунчалик ҳарсаларни бағишладинг. Унга мен сенинг ҳабарингни етказсан, у ҳам менга икки шунча ҳарсалар беради. Айтган сўзларингни унга етказаман, агар буюрса, жавобини ҳам келтираман. Икки дилором ҳам муродига етади ва ўртада мен ҳам мақсадимга етишаман.

Мажнун деди:

— Эй, менинг айрилмас дўстим! Жон бағишловчи нафасинг яраларимга малҳамдир. Унинг ҳижкорни менинг тилимни лол этиб, сўзлашни ҳам маҳол қилиб қўйган.

Нихоят менинг ишимниң сўрадинг, аҳволимнинг қандай эканлигини ўзиңг кўрдинг. Мен бир дардманд, жудолик дардига тушганлигимни ва ким эканлигимни билдинг. Сен шундай дўстлик қилаётисан, ҳар нарса десанг ҳам ўзинг биласан? Энди вафо расми сенинг шиоринг бўлсин! Бор энди, худо ёринг бўлсин!

Зайд худди фалакнинг учар отига мингандек, учар юлдузга ўхшаш отини сурди. Зайд тездан қабила томон от чоптириди. Мажнун ҳам қайтиб кетди. Мажнун жонжоҳди билан Лайли қабиласи кўчиб кетган ергача югуриб борди.

Эй, ёр маизилининг насими, сенинг нафасинг жон атрини сочади! Ўша атирдан беҳуд бўлдим, жонондан хабар бергин, йўқса ўлдим!

## XXV

*Қуёш чаимаси саратон буржида макон топиб, ҳарорат зўрлигидан ҳаво гумбазий сардоба<sup>\*</sup>ларида ва ўт тош ҳужайраларида яширинганида Мажнунининг ўтдек изтироб ва шамолдек шитоб билан Лайли ҳашами ўрнига келиб, қўтирип итни кўргани ва ит ўз ошнасига ялингандек, итга ялингани; элдан ҳайратангиз хитоб эшишиб, ваҳшатомиз жавоб бергани; ўша ит қошидан кийиклар сұхбатига етгани; унинг мушкин оҳусидан мушк сочувчи хабар етказгани*

Бу майдонда тинмай юрган киши, сўз майдонида шундай ўйнайди:

Мажнун Лайлиниң даман<sup>\*\*</sup>ига етганди, осмон қуёши ҳам саир этарди. Ёз фаслиниң туш чоги бўлиб, жавзо ойининг энг жазирама вақти келган эди. Кун ўз ҳарорати билан жонга ҳалокат келтирас, Лайли каби жаҳонга ўт соларди. Ҳар бир эсган ҳароратли шамол, Мажнун нафасидек жароҳатловчи эди. Мажнун кум устида оғи куйганидан, қуюн тагида тинмай югурур эди. Осмондаги барча юлдузлар ҳам қуёшининг ҳароратидан ернинг соя-

\* Сардоба — карвон ўтадиган йўлларда сув сакладиган чукур күдуқ устига курилган иштош.

\*\* Даман — одамлар яшаб, ташлаб кетган жой. Бу ерда Лайли яшаган чодир ўрни, унинг излари,

сига яширингани эдилар. Кўкнинг ҳам ҳарорати ошиб, бутун танига шафаклардан ўт туташиб кетган эди. Кимки тоғдан нишона истаса, уни бир тўда қизиган кул тасаввур қилар эди. Тот ичида гавҳарлар кул ичига кўмилган чўғдек кўринар эди. Иссик ҳаво дарёга ҳам тоб солган, унинг иссиқдан тўлғаниши эса ўзига гирдоб бўларди. Дарёда юзаётган ўрдакнинг оёқларини сувнинг қайнави илвиришиб юборар эди. Сувнинг иссиқлигидан кутулиш учун оёқларини парда ичига олган эди. Кўк ипни ҳароратли табият қандай оқартириб юборса, пурнур қуёш экинларни ҳам шундай қовжиратиб юборган эди. Бугдойлар қовурилган иўхатлар каби ёрилиб бошоқларидан ажралиб кетган эдилар.

Хирмондаги каклик, қирғовул ва тустовуқлар ернинг қайноқ қозонидан қовирмоч тергандек бўлардилар.

Ўргамчи бўлса шувоққа парда солиб, шу парда ичидаги соялаб ётарди. Асад ойи бошланиб, итларнинг тили ергача осилиб қолган эди. Қуртларни ҳам иссиқ куйдирганидан ҳўл мевалар орасига яширингани эдилар. Қуёш меваларни гўрлигидәёқ куритиб қўйган эди. Кўллар туви сувни тамом шимиб олган, сувсизликдан тани тарс-тарс ёрилиб кетган эди.

Ҳажр билан кўнгли бурдаланган, ғам билан жони куйган Мажнун, ногоҳ у ерга етдиким, қабила ундан кўчиб кетсан эди. Ақл ва ҳушдан бегона ҳолда у даманин кўп айланди. Ерда нишоналар колдириб, бутун хонадонлар у ердан кўчиб кетсан эдилар. Унда-бунда қолган ўй ўрнин кўриб, юзи билан остоналарини супурди. Айланниб юриб, тасодифан ўша санамнинг ўйи жойлашган ерга стди. Кўнглига оловлар шундай туташдики, вужуд мулкини вайрон қилди. Ҳам жисмига, ҳам кўнглига изтироб тушди. Хусусан, кўнгил ўйини безагувчи ишқ, унинг кўнглига бу даман ёр мақомидир, тупроғи эса жонига ватандир деган бир роз солди.

Унинг димоги дилбар исини топгач, юрагидаги ишқ додги янгиланди. Кўнглини ғам яна топтади, жони бесаранжомликка тушди. Кўнглидаги ишқнинг кўзголони, жаҳонни ҳам пинҳона кўзғаб юборгандек бўлди. Унинг бу ўти бирлаҳза таскин топгач, у ғарип мискин яна ўринидан турди. Қадамма-қадам манзил тупроғига юзини қўйиб, ҳар қадамда сақдалар қилди. Жонон уйининг ўринини топгач, жонининг пардаси билан уни ёпди. Киприклиари билан ерини супуриб, тупроғини кўзлари орасига яшириди. Бало туйнугини беркитиш учун кўз ёшлари билан лой қилди. Гандир ичига кириб, бирпас ётди-да, ўтлик дами билан уни қи-

зитди. Кулларини кўзига сурмадек тортиб, кўз уйини сурмадек қорайтири. Сўнгра охурга қадам қўйиб, сомон парчасидек бир нафас ором олди. Томидан териб олган ҳар бир донадан кўнглига муҳаббат уруғини экди. Ўз охидан бирдан куйган кигиз парчаларини бошидаги ярасига маҳкам боғлади.

Ҳар томонга оҳ уриб, югуриб юрган вақтда, ногоҳ бир кўтирип итни учратди. Терисидаги яралардан гўшти қочсан, қашиндан аъзоси қизариб кетган эди. Ҳам оғизбүрнидан суви оққан, ҳам жисми бўғин-бўғинидан айриланган. Томирларидаи қон қочиб, териси сукларига ёпишиб кетган эди. Аъзосида унда-мунда бир тук, у ҳам унга бир оғир юк бўлиб, юришга ҳам мажоли қолмаган эди, ҳатто қўйруғининг юкини ҳам кўтаришга ожиз эди. Лаблари бир-бирига ёпишмаганидан, тишлари иржайиб, гўё ўз ҳолига кулгандек бўлар эди. Ўз аъзосига қарашга уялганидан, кўзлари чуқур тортиб кетган эди. Оғзидан чиккан нафаси, азоб-уқубат насимидир. Букик думи эса меҳнат мим<sup>\*</sup>ининг думидир. Азобнинг кириши ва роҳатнинг чиқини учун, унинг танига жароҳатлар юзлаб йўл ясаган эдилар. Бадани илма-тешик бўлиб, шу тешик тан унга тан хизматини ўтар эди. Яралари ичида куртлар қайнашар, у яралар куртлар учун ҳам юрт, ҳам озиқдир. Куртлар унинг ярасини кавлаб юборганидан тили билан ялаганда унга малҳамдек туюларди. Итниң ҳар нафас ўша қуртларга тил теккизиши, худди душманга қарши қаҳр-ғазаб сочмоқдек эди. Конли жасадига қўнган зоглар лолага тушган доғларга ўҳшарди. Ярага ёпишган чивинлардек уларнинг учиб қўнишлари янги яралар пайдо қиласиди. Пашишаларни қўригани мажоли йўғу қушларни қувшинга қаңдай кучи етсин? Мажниу бу аянч аҳволни кўриб, паришон ҳолга тушди ва кўнгли баттарроқ бузилди.

Итга раҳми келиб, тўдага сари ёлбора бошлади.

«Эй менинг бошимга тож бўлганилар, кийган кийимлари ва рангу бўйлари муборак! Бошимдаги юзларча яраларнинг нишоналари ҳар бирингиз учун ошиёндир. Оҳларим зарбидан пора бўлган қўнглимнинг тешниклари ҳар бирингиз учун ватаangoҳдир. Бу ҳаробага келиб жойланинг, чунки мен жабру жафо чекувчи кишиман. Кўзларими чўкинг, танини тишлиланг, итниң кўз ва танини қўйинг! Агар шу ожиз итда қасдингиз бўлса, мен ҳам бир заиф

итман». Бу ялининш-ёлворишилар қушларнинг парвоийига келмаганини кўриб, овозининг борича ваҳшат солиб бақириди, қушлар бундан чўчиб, учеб жетдилар.

Ит олдига келиб, унинг гоҳ товоини, гоҳ потавон гавдасини ўпди. Унинг танида кўпгина яраларини кўргач, ўз кўйлагини ҳам парча-парча қилиб, ииртиб олди-да, у пора-пора бўлган танининг яраларидаи чиккан қонларни тозалади. Танидаги қонларни артгач, яраларини маҳкам боғлаб қўйди. Ўз кўйлагини унга кийгазди ва у кўйлакка қонли ёшларидаи гуллар солди. Итниң яраларини боғлаб бўлгач, юз дард билан мунгли кийлади:

«Эй муҳаббат, вафо билан яратилган, кулфатларга тўйлан жонивор! Бир вақтлар танинг соғлом ва кўнглиниш шодлик, кувват билан тўйлан эди. Кечалари кўршапалаклардек ўғоқ эдинг ва коровуллар сенинг хушиёрлигингдан бемалол қўқнори ичиб ётардилар. Вахиманг билан бўрининг кўзи жовдирар, ҳар тун унинг танига кўзинг олов соларди. Чангларининг қоплоннинг кўзи тушган чоқда, ғуссадан бошдан-оёқ доғ (хол-хол) бўлиб қоларди. Йўлбарс ҳам сенинг олдингда ўлик ҳайвондек, тирногинг зарбидан унинг танида чизиклар бўларди. Сенинг отилиб санчишингдан йўлбарслар ҳам ваҳимага тушиб, хижолат тортиб, кўзини юмардилар. Кафтларинг тушган ерии эл насрин гули ва изларнинг Хулкар деб англардилар. Қўлларингнинг хинаси гоҳ кийик, гоҳ буғулар қонидан бўлар эди. Бўйнингга шўх гўзаллар ип боғлардилар. Шоҳларнинг жилови бошинг узра эди. Гоҳ газаб билан ириллаб, гоҳ кўк шери каби ҳайқирадинг.

Энди эса шундай аҳволга тушиб, иочорликда қолибсан. Сендан эл нафрлатланса, мен учун сухбатнингdir фахр. Бир куни унинг кўчасида хуриб, итлар билан тўс-тўполон қўпорар эдинг. Кечалари эса фигон тортиб, унинг эшигига поебонлик қиласиди. Нега энди бир кун келиб, вафо учун бошингга тушар суюк? Нечун бир сенга лутф этиб, бўйнингга қалода<sup>\*</sup> боғлади? Жоним танларингга қурбон бўлсин, тишларнингдан бағрим тешилсин! Илоҳо фалак сенинг барча азоб-уқубатларнингни даф этсин. Аввалгида сенинг барча қаққон, изгариғидан ҳам соғломроқ бўлгин. Баҳт сенга яна йўлдош бўлиб, у эшикка яна маҳрам бўлсанг, ўзинги бегона олиб, мен хастани ҳам упутмагин. Жонимни ўша тарафга олиб бориб, кўчасининг туп-

\* Бу ерда мимдан мурод, унинг қўйрукка ўхшашлиги ва меҳнат яъни, азоб-уқубатнинг биринчи ҳарфига ишорадир.

\* Итниң бўйнингга боғланадиган тасма.

роғига бағишила. Итлар билан кувишиб юрганингда, иномидан ҳар бири қошида тиз чўқкин. Унинг кўчасида суяқ кемириб, озиқланадиган вақтингда, мен заифнинг жисмими ҳам ёд этгин.

Агар бахт ёр бўлиб, жононнинг ҳарамига йўл топсанг, давлатлилар ўша остонаян сени кувмасалар ва ҳеч бир кимса «кет!» демаса, кечаси ўша ҳарам паноҳинг, ётинг даҳлизи ичида бўлганда, ётиб, иягинги оёғингга тираб, тумшугингни ўша эшикка кўйганингда, ҳеч кимга сездирмай, мен учун ўша эшикни ўп». Мажнун унинг оғзига кўзини суртиб деди: «Босган изларининг тупроғини ўпид кўй. Тирноғинг билан менинг икки кўзимни ўй-да. босмоқчи бўлган қадамларининг ўрнига кўй».

Шундай сўзларни бирма-бир айтиб турган чокда, йўловчилар кўриб қолдилар. Уни таниғанлар жуда ғамгин бўлишиб, кўнгиллари бузилиб зор-зор йигладилар. Танимаганлар эса Мажнуннинг ахволидан ҳайратга тушиб, ўзгардилар. Бир куйган орадан чикди ва бу можародан кўнгли эзилиб сўради:

«Эй ишқ ичида чўғ бўлган, йўқ, балки самандар бўлган! Баданинг шу ўтдан ясалиб, бағринг шу ўтдан таркиб топган. Зотинг ўт билан йўғрилгандир, сени фаришта десалар ажабланарлик эмас. Сифатларинг ҳам фариштага ўҳшайди, зотинг ҳам малаксифат экан. Нега ит билан улфатсан, ит билан малак орасида қандай муносабат бор? Итга манзил, бўлган ҳар қандай уйга малак тушмайди-ку? Ўртада шунчалик номуносибликлар бўлиб туриб, нима учун ёнма-ёнисизлар?» Мажнун оҳ чекиб, йиглаб деди:

«Эй, муҳаббатдан бехабар кини! Сени малак десам таажжуб эмас, чунки сенга ишқ насиб бўлмаган. Менг ўҳшаганин малак демак, ёлғончиликдир, мени дев кўрса ҳам қочади. Бутун борлигим ҳам нобуд бўлган. Ишқ бутун вужудимни чунон ўртади. У ўтга зеҳи солганингда эди, баданиннинг кул уюми бўлганини кўрар эдинг. Ит юриб кетиб, шу кул тўдасида мақом тутса не ажаб? Агар ҳар қандай итга жароҳат етса, кулдан тани роҳат топади. Бу итнинг жароҳати кўп экан, уни шифо бергучи кулдан «кет» деб ҳайдаб бўлмайди. Йўқ-йўқ, унда итлик кўринмайди, итлик жаҳонда фақат менга хос. Ит мен, мен, ҳалқ ор қилган мен бўламан. Бошдан-оёғигача яраланган мен бўламан. Кўп яралар танимни тугатдилар, у яраларимга малҳам бўлди. Баданида яралари бўлиб, ундан азоб чеккан кишига кимки дори-дармон билан даво қиларкан, унга жонини ҳам фидо қилса не ажаб?

Менда юз туман жон бўлса эди, баданимда ҳеч қолдирмасдан ҳаммасини ҳам бағишилар эдим. Ҳаммасини унга бағишилаб, йўлида курбон қилар эдим».

Шундай жозибали сўзларни айтиб, унинг жунуни (телбалиги) яна ҳаддан оши. Ёдига дашт ҳайвонлари: кийик, кулонлар билан гашт этмоқ тушди. У итнинг кўл-оёқларини ўпид, кийиклар маконига қараб кетди. Ҳамсуҳбат улфатларини ахтариб, тездан биёбон сайрига тушди. Зайд Мажнуннинг хабарини Лайлига етказиш учун йўлга тушган эди. У ҳай қабиласига етгач, бир хилватда ой юзли Лайлини учратди. У пардалар ичидағи гунча билан, бу ташқаридан туриб сирлашди. Зайд Лайлининг бекарор, девона ёри тўғрисида нимаики билган бўлса, ҳаммасини унга бирма-бир, қолдирмасдан, батамом айтиб берди.

Лайли унинг сўзини эшитгач, тортган оҳидан кўнглиниг темири ҳам эриб кетди. Жонига шундай ўт тушдикি, тутунлари бошидан ҳам ошиб кетди. Ўша тутунлар унинг бошига чиққан эдими? Еки у қоп-қора анбарин зулфими эди? Бу хабарни эшитгач, олов ичида зулфи қаби буралиб-буралиб ўзини унуди. Кўзидан ҳасрат ёшлари томиб, юз узр билан Зайд томонга бокди.

«Эй, сўзлари танимга жон бериб, хабарлари жисмимда қон юргизган! Жоним дардига даво топгучи сенсан, одам демайин, ғойибдан хабар келтиргучи сенсан» деб, кўп узрлар айтиб, унга қимматли тортиқлар берди.

Зайдни ташқарига чиқариб: «Буни олгин, ҳозирча қўлда бори шу, қилган хизматларингни унутмайман, юз шунча нарса берсам ҳам озлик қилади. Сен бир лутф этиб, вафо кўрсатсанг, мен зору мубталодан бир мактубни, девонавашимга олиб борсангу ҳам менга жавобини келтирсанг?»

Зайд дилбарининг тилагини қабул қилиб, деди: «Жоним билан, бу менинг бурчимдир. Тез бўлгин, душманлар воқиф бўлиб қолмасинлар, бу ерда маҳтал бўлиб турниш зарар келтиради».

Лайли давот, қалам олиб, дарров нома ёэди. Кишиларнинг билиб қолишиларидан қўрқиб, хабарчига номани маҳфий топширди. Хабарчи номани олиб, ул ғариб шайдога етказиш учун дашт томон кетди. Бутун ахволларини айтиб, номани у бенавога топширди.

Мажнун ахволни билгач, ҳолдан кетиб йиқилди. Ўша юз букилган номадек, Мажнун ҳам ерга ётиб букилди. У номани очиб ўқиди унинг мазмуни шундай эди.

Мажнун Лайланинг кечаси тўйлини ойидек оппоқ саҳифада лайлалтулқадрек помасини ўқиб, оғзи висол болидан ширин бўлгандаги комига ари пиши санчилгани; қалам учини ари пишидек тезлаб, жавобида қозог табақини шира қилгани

«Кўнгилга ишқдан нур берган таигри оти билан бу номани бошлайман. Ишқ майдининг даъвати билан одамлар балоларга мубтало бўлдилар. Шу ишқ майдан бир хўйлаган бағри қоп шўрлик маст бўлди, маст эмас, балки мажнун бўлди. Кимгаки у майнин тортиқ этган бўлса, фироқ заҳрини қўшиб, уни аччиқ қилди. Айрилиқ балосига гирифтор бўлгандарга васл шифосини ҳам ато қилди. Булбулники зору ғамгини қилдими, гул кўйлаганини ҳам чок-чок этди. Парвонанинг беҳад куйиб, ёниши, шамга ўтишинг насиб бўлиши ҳам шундан». Сўз жавоҳирларини шундай сочиб, сўнгра бу иуктани зохир этди.

«Хитой нақиларига ўхшаган бу сатрлар, бир шикастанинг бир хастага ёзганларидир. Яъни мен зору мубтаддан, балодан қутулмаган сенгадир. Эй менинг ишқ ўтидаги хасим, нечуксан? Кўнгли озор топган кимсасизим, нечуксан? Эй, менинг ишқимда беҳуш бўлмоқ учун, васл майдан бирор қултум тотмаган! Эй менинг фурқатимда бошига тош ёгиб, минг тош еса ҳам бошини яширгмаган! Эй ҳажрим ўтида кул бўлган, бўлса ҳам, ҳар шуъланни гул деб билган! Эй ғамим тиканини жонига ургаш, булбулдек ноласини жаҳонга тарқатган! Эй жиннилик занжирини кўлига соглан, вахшийлар кўйругини аркон қилиб белига боғлаган! Фирокимда ахволинг қандай? Иштиёқимда фикринг педир? Сочларингга хору ҳас ёпишича, ким уларни бир-бир териб олар экан? Бошинг фарқи қушларнинг уяси эмиш, у ердан қушларни ким қувар экан? Фалак парчалаган бошинингга ким малҳам кўяр экан? Юзинга чанг-тўзои ўтирса ким қиларкини уни буткул покиза? Гам тошидан тананг қонаса, уни кўз ёши билан ким ювар экан? Кафтингга кирган тиканларни киприги билан ким чиқарар экан? Ҳажр ўти танангни ёндириганда, у ўтга ким тупроқ сочар экан? Азобланган жисминг қумга йиқилгандаги сенга ким ғамхўрлик қилас экан? Ёлғиз ўзинг фарёд уриб, ҳар томон юргурганингда, фақат соянг сенга ҳамроҳ экан. Тоғлар ораси исиб кетганда устингга фақат бойўғлигина соя солар экан. Вайроналарда сени ғаминг ҳалокатга еткизса бошинг устида бойқушлар «дух» дея қичқирав экан. Айрилиқ оқшоми

бошинингни олса, тонг сенга ёқасини чок этиб боқар экан. Ғамдан заифланиб даштда ётганингда қумлар сенга тўшак экан. Кечаси йиртқич ҳайвонлар атрофинингда тўпланганда олдингдаги шаминг бўриининг кўзи экан. Кон ютиш учун пиёла ахтарсанг лоладан бошқа ҳеч нарса топилмас экан. Кошинингга чибинлар ўтирад, бошинингда қуюн айланар экан.

Кошки юлдузлари хира олам, менга ҳам шундай иеъматларни бағишиласа. Туну кун рафиқинг бўлиб, йўлсиз югуришда ҳамроҳинг бўлсан. Жаҳонда сен билан мен бўлсанму бутун коинот бўлмаса!. Гоҳ тўхтасак, гоҳ жаҳонни саир қилиб юрсак-да, бу одам диёрида биздек яшовчи бўлмаса. Иккимиз дилҳоҳлик билан умр ўтказиб, тинчлик билан васл гаптини сурсак. Баданимга бағринг паноҳ бўлса, қўлларим мудом бўйнингда бўлса. Бошинг гоҳ елкамга суюнса, қошинг бағбақам маржонида турса. Гоҳ юзимга юзинг тегиб туриб, лабларим оғзингага баҳра берса. Сояга ўхшаб сен билан бирга ётсак-да, таним тилаган мақсадига етса.

Нима қилайки, фалакнинг беҳуда ғавғолари мени ушбу баҳтдан маҳрум қилди. Сенинг ғаминг кўп бўлса ҳам, эр киши бўлганинг учун бу осондир, осон. Қайси томонга чопай десанг, этагингни тикангина тутади. Этагинг ҳам оёғингни боғламайди, унинг ҳошияси ҳам оёғингга кишин бўлолмайди. Бир мен ожиз нотавон, оёғи боғлик, йўқ, балки оёғи синик заифман. Не туришга майлим, не юришга ҳаддим бор, юз хил бало кишиларига гирифторман. Бир томон юзлаб аламлар уйида маҳбуслик, яна бир томонда ору номус. Эрлар мажлиснинг зебу зийнати — шаробдир, хотин кишининг зебу зийнати — покизалик. Бу ишқ укубати устма-уст чирмашиб кетди, номус кетдими, ҳаммаси ҳечдир. Фунча пардасини чок этса, раҳмсиз фалак уни барбод этади. Сенисиз ғамларим бирор лаҳза эмас, сеникидан кўп бўлмаса, оз ҳам эмас. Сен ўтли оҳ тортсанг, мен ўтни юрагимда ёқаману, лекин тутун чиқаролмайман. Ғамимда ҳар қанча оҳ чексанг ҳам, Навфал билан устимизга кўшин тортдинг. Қабилам юзига бало шапалоқ уриб, саройим ахлига томон қўрқинчини солди. Отам ҳам мени ўлдириб, қонларимни ерга тўкмоқ истади. Мен шунчалик ранж ва озорлар ичида бўлсан ҳам, ёrim мақсадига эришисин деб кўнглим ҳушдир. Гарчи, воқеалар ҳалокатлидир, лекин юз мунча бўлгандага ҳам ҳечқиси йўқ.

Яна, мана шундай афсоналарни ҳам айтадилар, гўё сен Навфал билан тил биритириб, унинг безалган уйига кўз ташлаб, қизига уйланмоқчи бўлиб, оғиз солибсан.

Бахтинг ёр бўлсин, биллоҳ, мен бунга ишонмадим. Сенинг мақсадинг шундай бўлса, менинг ҳам мақсадим шудир. Бир куни боғда томоша қилиб юрганимда, у санами кўрган эдим. Ўзи дуруст, элга меҳрибон, яхшигина жон деса ҳам бўлади. Ҳақ таборак сенга қўлдош бўлсин! Бу хайрли ишинг муборак бўлсин. Ўша билан хуррам бўлган чоғларингда, бу ҳастани ҳам гоҳ-гоҳ эслаб қўй! Инософни ҳам тарқ этмагин, мени ҳам бир йўла унтиб юборма!»

Мажнун бундай мактубни ўқиб бўлгунча тани қаламдек титраб, мадорсизланди. Зайд олдига қайта-қайта бошини кўйди ва селдек кўз ёшлини тўкиб, арз этди: «Эй чок бўлган юракка чора изловчи, малҳам орасига ништарларни жойлаштириб келган! Келтирган номанг жонни азоблади, нима қиласки жавоб ёзгани асбобим йўқ», Зайд ўзи билан бирга қоғоз-қалам, сиёҳ ҳозирлаб олиб келган эди. Ҳаммасини бир-бир Мажнун қошига кўйди, у эса жавоб ёзишга тушди. Зайд жавоб мактубини олиб турди-да, жадаллаб йўлга равона бўлди. Чопишида шамолга сабоқ бериб, мактубни дилрабога топширди. У суманбар хилватга кириб, мактубни очди, суман гули устига тушган анбар зарраларини кўрди. Бу қора сатрларга тездан назар солди, номадан эса шундай гавҳарлар тўкилар эди.

## XXVII

*Лэйли Мажнуннинг кўз қорачиги ва киприги қалами билан жоп саҳифасида ёзган юрак поралари шарҳини ўқигани; ишқ ҳамдардлиги тақозоси билан Мажнун кўнглининг жароҳатлари мунинг ҳам кўнглини оғритгани; унинг ҳам қайгуланиб, еган-ичгани заҳарга айлангани*

«Ишқ аҳли номидан қалам кўтарган тангри оти билан бу номани бошлайин:

У тангри шундай якка ва ягонаки, унинг ибтидоси номаълум, у шундай барҳаётки, охири — нихояси йўқ. Тоғ балчиғи устига дўл ёғдирган, кумтупроқ устига мола юргизган. Ҳар кимни пари юз айлаган бўлса, ўжарликни унга одат этган. Айрилик кулфатини қаттиқ яратиб, ишқ шарбатини аччиқ яратган. Биронни пинҳоний ишқ ўтига куйдириб, маъшуқни бераҳм этган. Неча-неча ошиқларни ношод, маъшуқларинг истагини зулм қилган. Ошиқ кўнглини парча-парча этиб, маъшуқини бу ҳолда хурсанд

этган. Маъшуқ томон насимлар эсдириб, ошиқ ичига ўтлар туташтирган!» Мактубининг аввалини шундай сўзлар билан безаб, ундан сўнг қуидаги сатрларни бошлади:

«Ушбу ғам ва аламларнинг баёни — жоним саҳифасидаги бағрим нишонасидир. Ичи ғамингда қон бўлган мендан, ғами танимда жон бўлган сенга. Яъни расвоник алангалари ичиде ўртанган, афсона бўлган бу девонадан, гулюзлилар орасидаги парига ва юлдузлар орасидаги Шарқ қуёшига. Не ҳаддим билан дуо айлаб, юз мадҳ билан мақтайин сени? Мадҳингни айтгали тил қани, тил бўлса ҳам гапира оларми? Кун васфини кўршапалак қайси куч, қайси тил билан айта олади? Савсан ҳар қанча тил узайтире ҳам гулни таърифлашда соқовланиб қолади. Мен шулардек бўлсам ҳам, ноилож бир ича сўзларни дейман:

Эй ҳусн ўлқасининг подшоҳи, бутун ҳусн аҳли бу ўлқангнинг қўшинидир. Эй нозу карашма боғининг атиргули, атиргул эмас, балки ноз қилишни одат қилган гул. Эй лутф дунёсининг баҳори, юзинг баҳорининг лолазори бўлган. Саҳар ели гул сочгандা, кокилларингни паришон айламасмикан? Машшота ўсма қўйганда, қошларингни қайрилма қиласмикан? Хумор кўзларинг бемор эди, энди соғ ва равшан бўлиб кетдимикан? Рухсоринг ўтидаги кора хол элни ҳам ўзидек куйдирадими? Сумбул сочларинг гул баргига тегиб, оловга тушган қилдек ҳеч буралямикан? Юзингнинг тери ва тола-тола сочларинг, бу ҳар иккисининг жилvasи бормикан? Оғзинг камоли торлигидан кўзга илашмас эди, сўзлаган вақтда у кўринармикан? Қадди-коматинг юриш ҳавасига тупиганда, жаҳон элини ўзига гирифтор этармикан? Ноз уйқусидан уйғониб, юз ноз билан элга сўзлармикансан? Кўйингда менингдек ҳас каби, ҳатто ҳасдан ҳам қадрсиз киши топилмайди. Бу оллоҳнинг иродасидандирким, эл бунинг ҳақиқий мөҳиятини билмайди. Кошки кўзим ўйилса эди, кўз тугул, бошим кесилса эди. Кўзимнинг ул дилрабо юзига тушишини ва жон билан кўнгилнинг балога дучор бўлишини аввалдан билганимда эди, икки кўзимни кўр қилган бўлар эдим. Мен ким эдиму бундай абадий дардга йўлиқиши, заррага қуёш ҳавасида бўлишлик нима эди. Бехосдан нигоҳим юзингга тушган бўлса, менинг нима гуноҳим бор эдик, бунчалик дарду балолар мен шўрликинг кора бошига тушиди. Девона бўлиб жаҳондан чиқибман, хонумондан ажралиб овора бўлибман. Ҳар кун ўзга бир водий ватаним бўлиб, ҳар кеча яна бир даман корону ерларида тунайман. Кумлар менинг кўрпа-тўшагим, кул-

чага ўхшаган қуёш эса менинг патири бўлди. Гоҳ ваҳший ҳайвонлар билан дўст ва ҳамсуҳбат бўламан, гоҳ улардан ҳам безаман. Менинг ваҳшатим дашт бўйи ёйилиб, бутун ваҳший ҳайвонлар, ҳаттоқи гуллар ҳам мендан кўркиб қочадилар. Ваҳший ҳайвонлар ваҳшатимдан ҳайратга тушидилар, қушлар ҳам кулфатимдан ранжу аlam топадилар. Бошимдаги кулфат ва балолар ақлга сифмас даражада кўп, ҳолсизлик эса мени ҳаддан ташқари заиф этибдир. Бир хил йўқлик менга жисем бўлипти-да, унга вужуд деб исм берилиби.

Шундай ҳолсиз ва кучсизманки, юрганда ўргумчак та-nobидан ийқиламан. Кўксимни хижрон тифи чок этганидан, ҳашаротлар қўрқмасдан ичимга кириб жойлашганлар. Кўксим ичига кирган чибинлар ғавғо қўзгатиб, чумолилар қўзим уйига ватан қурғанлар.

Шундай қаттиқ қийинчиликларни тортсам ҳам, ёдинг менга тириклик берар эди. Шу онда гавҳарлар сочгучи қаламинг билан ёзилган номанинг менга тегди. Ул номани ўқиб, сўзларидан руҳландим, ҳар ҳарфидан юзларча шараф ва марҳаматлар топдим. Лекин у номада ёзилган иккى сўз жонимга қайта-қайта ўт солди.

Биринчиси: Навфал воқеаси тўғрисида ёзганинг. Яъни «икковингиз қонхўр қўшинингиз билан менинг қабиламга тиф чекtingиз» дебсан. Эй тавба, бу қандай балодирки, риштани аждаҳо санайдилар. Пащшанинг ўзи нимаки, у филлик ҳаёлига тушса, ёки шерлик кучини кўрсатишилик чумолига қолиптими?

Воқеа шундай эди: у лашкарбоши (Навфал) менинг кўргандан йиртқичлар менинг қўшиним эди. Ғамингда, нотавонлигимни ва ишқингда жонимнинг хасталигини билгач, бирпас қошимда ўтириди-да, ундан сўнг билганича сўзлади. Мен бўлсам дам ўзимда, дам ўзимни тутолмасдим ва бундай ажабланарли ҳол оламда кўрилмаган эди.

У сўзларкан, изтиробга тушганини кўриб, нима деб жавоб берганимни ҳам билмайман. Ул мени ўзи билан уйга олиб кетгандан кейин, ўзинга матъум ишлар бўлди. Унинг юрагидаги ўчини тездан англаб, жоним борича йўлини түсишга тиришдим. Натижада ўч ҳанжарини қинига солди ва ўз уйига қайтиб тинчлаиди.

У мени алдаш учун урининг вақтда, менинг уйланишим тўғрисида ҳам гапирган экан. Унинг нималар деганини ҳам англамадим, ўзим нима деб жавоб берганимни ҳам билмайман. Эсимдан ҳам чиқиб кетган экан, номанинг ўқигач, ёдимга тушди. Бундай ишларни менга иисбат бериш, мурувват аҳлининг иши бўлмаса керак?

Мен вафо кўраманми деб, бунчалик балоларни чекаману сен эса бундай муддаоларни хаёл қиласан. Сенинг ёзганингни қандай рад қиласай, ҳушсиз киши ҳар нарса қиласа ҳам қиласи.

Девоналиқ ғавғосига мубтало бўлиб, бошдан-оёқ ўзими-ни йўқотганиман. Номанинг кўнгил ва кўзим қурбон бўлсин, лекин сенга айтадиган битта сўзим ҳам бор:

Навфал тўғрисида айтганларингни мендан кўрма, мен мундай хатоларга бормайман. Бу ҳодисаларнинг ҳаммаси ишқим ва девоналигимдандир. Ишқ ва жунунинг эса сен ўзинг сабабсан!

Үйланмоқ тўғрисида гапириб ўз ишингни менга тухмат қилдинг. Чунки Иби Салом сенинг хаёлингни қилиб, ҳатто висолинг тамаңда юрибди. Отанг эса Иби Салом кўнглини рози қилиб, у нима истаган бўлса кўнибди. Сенинг рози ва рози эмаслигингни билмайман, билмаганим учун тухмат ҳам қилмайман.

Ҳай-ҳай, бу қандай афсоналар, чегарадан ташқари қандай тароналар бўляпти-я?! Гўё ишқ савдоси йўлимдан уриб, ҳушимни телбалик шамоли совурди. Шуур билан сўзлаш шиорим эмас, бехуда гаплар айтишда ҳам ихтиёrim йўқ.

Эй, парига ўхшаган ҳур! Мен телбаман, бу узрликдир, маъзур тутасан. Сенинг ғамингда нобуд бўлган эканман, нобуд кишидан маъниоли сўз чиқармиди?! Йўқнинг сўз ва хитобларини ҳам йўқка хисоблаш керак. Менинг йўлим йўқлик бўлган экан, сен бўлгинг-да, бу йўққа ёр бўлгин.

Иқбол ва баҳт ёринг бўлсин, жонлар эса сенга қурбон бўлсин...» Бу мактубни ўқигунча дилкаш ёр, букилган мактубдек қадди кўп букилди. Кечгача мактубдаги ҳар бир сўзни ўйлаб, нома каби буралиб-буралиб кетди. Нихоят ипсофга келиб, ҳақиқатан ҳам ўз сўзларининг жавоби эканини билди. Лайли ўз номасидан ташвишга тушди, бу нома эса кўнглини хурсанд қилди. Унинг маънодор, ўлчовли хатини Мажнун тумор қилиб тақиб олгандек, бу ҳам унинг хатини тумор қилиб тақди.

Эй мактуб ташувчи элчи! Ҳарна хабар сенга равшан бўлса айтгин. Бир сўз билан дардимга даво бериб, номанинг бўлса менга чиқариб бер!

## XXVIII

Мажнуннинг отаси дашт атрофини қуюндеқ кезиб ўз девониҳодини саргашталиқда топомги; жупун дашти қароқчи-лари ҳар дамда унинг ҳуши карвони одамларини савдоий-

**лик супоҳига асир этганидан ажаб ҳолатга тушиб қолгани; насиҳатлар хуш доруси билан уни бир лаҳза ўзига келтиргани ва ўзи билан уйига олиб боргани**

Бу номани ёзган киши афсонани шундай маъдум қиласиди:

Телба Мажнуннинг бенаво отаси ва юзларча кулфатларга мубтало онаси, кўнгилларини дардлар жароҳатлаган ҳолда, кўп вакътлардан бўён ўғилларидан айрилган эдилар. Ўз ўғлини соғинган ота, уни топиш ниятида иттифоқо саҳрого чиқсан эди. Мабодо топиб олсан, фиғонзоримдан шояд у таъсирланиб, панд-насиҳатларим унинг афғонларини тўхтатса, сўзларим шояд уни ўзига келтиrsa. Юзлаб нукта айтишга тилини чоғлаб, сўзларим шояд уни уйга қайтишга мойил қилолса. Рухини шундай тоза умидларга тўлдириб, ҳар томонга тевасини чоптирап эди. Шундай ният ва орзу билан неча кун чопгач, охири Мажнунни бир вайронада топди. Мажнун учун бу вайронна ер хонумондан ҳам яхшироқ эди, лекин ўзи бу вайронадан ҳам харобароқ эди. Унинг қайғу ва аламлари ҳаддан ташқари, ақдига сифмас даражада кўп эди. Гоҳо чумолилар тутар ва гоҳо тупроқдан гўрлар ясаб ўтиради. Гоҳо шошилиб кесак ташиш билан машғул бўлар ва у кесаклардан тепаликлар ясашга уринар эди. Гоҳ бошига тупроқ сочар ва гоҳ тишлари билан тирноқ олар эди. Гоҳ оёқларини дадил кўтариб, илдамлик билан деворга минар эди. У ҳар дамда баданларини чимдилар ва енгларини чайнар эди. Гоҳ бойқуш сайрашига ҳамдардлик билдириб, гоҳо бойўғлининг юзидағи чангларини артар. Бойқуш ҳам Мажнуннинг қўлига тортинмай қўнап, бүм қуш бўлса ўз шохини бошига суртар.

У вайронанинг деворларига хат чизганида, ихтиёrsиз «оҳ» калимаси ёзилиб қолар эди. Замонанинг унинг бошига туширган яралари бошдаги соchlардан ҳам кўп эди. Конли кўзидаги тикан ва чўплар, киприкларидан ҳам кўп эди.

Бундай ҳолатни кўрган отаси ҳайратга тушиб, ўз ерида қотиб қолди. Таажжуб билан деди:

«Бу ниманинг тимсоли экан, субҳоноллоҳ, бу қандай аҳвол экан? Бундай одамзодни ким кўрган экан; бу тахлит одам ҳақида гапиришмаган ҳам эди-ку?!»

Бу аҳвол отасига жуда оғир туюлса ҳам, куйганидан унинг олдига боришга мажбур бўлди. Мажнун отасини кўргач, гўё оталик ҳаққини унугландек ўзиши бир чек-

каға олди. Отаси эса ёқасини йиритиб йиғлади ва ғамгинлик билан сўради:

— Эй, юзларча яралик қўнглимнинг парчаси, мендан нега қочдинг?

Мажнун ҳам ўз отаси экалигини билиб, бир оҳ тортиб, унинг олдига йиқилди. Отаси унинг бошини кўтариб кучоклади, йўлида жонини фидо қилмоқчи бўлди. Худди икки ҳамжинс ҳарф бир-бирига туташгандек, улар ҳам бир-бирларига шундай маҳкам чирмашиб кетдилар. Ҳар бир лаҳзада йиги ва ҳижрон аччиғидан ҳаяжонга тушар эдилар. Ҳаяжонлари пасайгач, у заиф мискин, яъни Мажнуннинг отаси дедиким:

— Эй юрагимнинг пайванди ва қўнглимнинг парчаси, ота-онадан узоқлашган фарзанд! Кўксимдаги яраларни бунчалик сўкма, бағрим қонини бунчалик тўкмасанг-чи. Сенинг кўксинг ғамдан яраланга бўлса, менинг жигарим аламдан яра бўлди. Бирдам жигаримни ковламасанг-чи, унинг не хилда ээилаётганини кўрмайсанми? Сен дунёга келмаган вактда, қонинг қонимга аралаш бўлганда, сени не муддаолар билан тилаб, садақалар бердим, дуолар қилдим. Очларни тўйғазиб, яланғочларни кийинтиридим, ўлдим деганимда сени топган эдим. Уч-тўрт ёшга киргунингча менга кўл чўзмаган ғам ҳам қолмади. Сен бир қатра сут эмгунча, мен юз қатра қонлар ютар эдим. Агар товонингга тикан киргудек бўлса, менинг жигаримга ништар санчилгандек бўларди. Илм ва одоб олиш мақсади билан мактабга борганингда, сенинг ғамингни еб, мактабга бориб келишингда ҳар қадамингдан боҳабар эдим. Фазлу камолга эришиб, илму ҳунар эгаси бўлишингни тилар эдим. Бевафо дунёдан менга ўлим хабари келиб, таним нариги дунёга кўчмоқчи бўлиб, худди ота-онаими ва барчани бир-бир олиб кетганидагидек, мен ҳам ўлим тўшагида ётсам. Сен ўша вактда қошимда ва гоҳ оёғимда, гоҳ бошимда бўлсанг. Тангри амри билан танимдан жоним чиқсанда, ҳаёт шамим ўчганда, ип каби печу тобга тушасан, парвонадек изтиробга тушасан. Сен умримнинг давоми бўлиб, қабилам яна ёруғланади. Гарчи, шам нуридан ажралса-да, машъал қабила йўлини ёрита олади. Эл ичиди отим ҳам йўқолмайди ва молу давлатим ҳам бегоналарга қолмайди. Қальъамга йиғилган ҳазина — давлатим бариси сенинг қўлингда қолади. Шамоллар ҳам у зийнатли уйларимга киролмайди, ҳеч кимса ҳам саройимга кўл чўзишига ботинолмайди. Рухим авлодим билан шодланиб, қавму тўпим баҳтли яшайжак.

Мана эидиликда бу ишлар қошимга келди, айтганларим

бошимга келди, тонгимда кулфатларнинг қора шоми келиб етишди, шомимнинг жўнаш тонги отди. Бошимга ҳар ёқдан ғамлар ёғилди, битта ғамим сен туфайли юз ғамга айланди. Шамимга зулмат тушган, унинг сўнишига сенинг оҳинг сабабчи бўлди. Жоним куши ҳар дам учишни тиласа, сенинг фарёдларинг уни чўчитади.

Жонинг бундай ишқ азобига тушишига ихтиёринг йўклигини билар эдик. Ҳар қандай ишнинг ҳам этаги ва ҳар қандай фалокатнинг пироварди бор. Жаҳонда ишқ ахлии кўрмаганимизми, ишқ водийсида югурмаганимизми? Бу ишда бундай тарзда маглуб бўлиб юриши ақлни одамлар шаънига яхши эмас! Денгизга тушган ҳар бир бенаво, агар қўл-оёғи билан ҳаракат қиласа кутулади. Фарқ бўлган талпинса, чиқишига ҳам имкон топади, талпинмаса ўлмоғи ҳам мумкин. Сен ҳам бундай балода қолмагин, ўзингни бир йўла унга бағишламагин. Биллур қадаҳга тушган чумолига ҳам ундан чиқмоқ учун куч эмас, тадбир керак. Ҳар кишига қандай дард бергани бўлса, давосини ҳам ўзи қиласи. Ҳақ сенинг бошингга бундай балони солган экан, уни даволашга ҳам ожиз эмас. Бу дағдагадан ўзингни тортгин, ҳар қандай фикр қилиб бўлса ҳам чора топгин! Бу дардан бирданига қутулолмасанг, астасекинлик билан қутулиш ёмон бўлмайди. Секин-аста бола мутафакир бўлади, сокинлик билан қамиш ҳам қандга айланади. Агар киши юзга кирмоқни тиласа, унга юз йил сабр қирмоқ керак. Ҳар ким минора учига чиқмоқчи бўлса, чиқши ва тушишда зиналар бирдай. Юқорига чиқиши қийин бўлса-да, ундан тушиши осондир. Сен ҳам аста-секинлик билан йўл босиб бу ерга этибсан. Қайтиш тилагида бўлсанг, яна шунчалик йўл босишинг керак. Қайт энди, имкониинг борида, давоми яхши эмас! Сенсиз мен бундай зору ғамгин, онанг ҳам сенсиз бекарордир. Оқшомдан тонггача мунгли товуш билан йиглаб, тонгдан оқшомгача қонли кўз ёш тўқади. «Ўғлим» деб чеккан нолалари чарх ўқининг қаддини эгади. «Бўтам» деб шундай зорланиб тўлғонадики, руҳидан асар ҳам қолмайди. Йиглаб бошлирини тошга ураркан, бошига урилган тошлар ҳам аламда қолади. Бу ўт димоғини куйдириб, оқ сочи эса юзига кофур сочади. Сенинг тоғдек кулфатлар тортишингни билганидан, унинг ҳам ғамлари тоғдек бўлди. Тупроққа йиқилмоғингни билгач, у ҳам тупроқ устига йиқилди. Сенсиз шундай дарду ғамларни тортаберив, бир-икки дамлик умри қолибди.

Мен ҳам, заиф онанг ҳам шу аҳволга тушиб қолдик; кел энди, ҳар иккимизга чора топгин ахир! Ҳаётдан уми-

димиз кетиб, ўлиш чоғимиз яқинлашибди. Бегоналарни уйга яқинлаштирма, иссиқ ўрнингни совутма! Биз иккимиз сенинг ғамингда ўлсак, сен тирик бўлсангу мотамингда биз ўлсак?! Бу ишда тангри сенга хитоб қилгаңда, ўйла-чи, нима деб жавоб берасан?

Отаси шундай таъсирчан илтижолар қилгач, Мажнун ҳам йиғлаб отасининг оғигига йиқилди. Киприклари билан отасининг обқ остини супуриб, жавобида доноларча фикр юритди:

— Эй қабиланг эшиги менга қиблагоҳ, оҳим дардинг ўтига бўлсин нур! Ўйлаган чораларнинг хирмонини кўнглиминг ўти қул қилди. Сен ўйлаган сабрларни кўз ёшлирам сели оқизиб кетди. Шунча гапирган гапларинг билан куйган кўйғил оловига сув урдинг. Йўқ-йўқ, доф устига доф солини учун ўт ёқдинг-да, устига ёғ куйдинг! Ҳар бир айтган сўзларингга жавоб бергани менда ҳад йўқдир. Сенинг ҳукмнинг жоним оразусидир, бу ҳукмни бажо қилиш эса менинг бурчим. Сенинг олдингда нималар ҳам айта олар эдим, жавоб бўлса ҳам у яна йўқ ҳисоб.

Лекин сенинг шуниси ҳам янирии эмаски, бу ишларнинг ҳаммаси тақдирдан эди. Бу балоларнинг ҳаммаси менинг бошимга тушиб, расвойни жаҳон этди, бундай балоларнинг юз беринин кинининг ўз ихтиёри билан бўлмайди. Ишқ ўти ундан чиқсан бир учқун, бутун жаҳонга тўғон солади. Юз шуълани маконимга уриб, мингларча чакмоқларни вужудим хирмонига урди. Бир учқун хирмонига тушар экан, унинг куйишдан бошиқа чораси бўлмайди. Раҳмениз ишқ мингларча чакмоқлар ёғдирса, унинг қаршиенда ҳашак шима ҳам қила олар эди. Ҳар қандай буйрганинг бўлса ҳам сўз қайтармайман, лекин мен энди Қайс эмас, балки Мажнунман. Сен ўйлаган сарв ҳасга айланди, эндиликда бўлса ҳас ҳам қул бўлди. Бу кулини яна қуюнлар айлантириб, сарвга ўхнатиб, осмонига чиқарар. Сен келиб менга пазар солганда, мен баҳти қаронинг бир жойда туришига майлим, ҳаракат қилингига мажолим йўқ, азоб-уқубатларга гирифтор эдим. Қочишим сени танимаслиқдан, балки танишинингга арзимаслиқдан эди. Ваҳшӣ ҳайвонлар орқасидан кетиш ярамайди, Наснос<sup>\*</sup>ни одам қилиб бўлмайди. Сенинг итиниг бўлсам дейман, лекин ўзимга итчалик ишончим йўқ. Ит одамга бевафолик қилмайди, бошини олиб бир ёққа кетмайди. Мен, ўз эгасига узр айтиб ва бу даштда телба бўлган итман. Агар телба итнинг тузалиши ва ун-

\* Наснос — афсонафий ҳайвонсифат одам, маймун.

га ишониш мумкин бўлса, сен ҳам мени ақули қил, ҳар ишни қиласам ҳам ишонгни. Узримни сенга айтдим ахир, ҳар бир ишимда афв сўрайман!— деб сўзини тамомлагач, дарров ўридан туриб, тuya томонга қараб кетди. Туяниг жихозидан тезда арқон ечиб, уни ўз бўйнига маҳкамлаб боғлади. Арқонинг бир учини отасига тутқазиб, деди: «Бу мубталога нима десанг деявер, қўлингда бўйни боғлиқ итман!» деб ўзини тўрт оёқлик қилди. Отаси эса унинг бўйнидан арқонни ечиб, ўз юрти сари равона бўлдилар.

Навоий жунун йўлига тушса, ким унинг ватан сари раҳнамоси бўлади?! Мажнундек отаси ҳам йўқ, ўз масканига бориш иштиёқи ҳам йўқ.

## XXIX

*Навфалнинг Мажнун қабиласи меҳмонлигидан қайтгач, Мажнун отасига мезбонлик қилгани; пайвандлик или ораларида маҳкам бўлиб, меҳмон уйига келмасдан Мажнун биёбонга азм қилиб, Лайли чўпонига йўлиққани; у чўпон итидек ялиниб, чўпон уни қўйлар орасига яширгани; Лайлини кўргач, қурбон қўйи (Мажнун) билан хўтган жайрони (Лайли)нинг ийқиломги; ҳар қайсими бир васила билан ўз қабилаларига элтгаплари*

Сўз карвонининг карвонбошини хуруп билан шундай кўшиқ бошлайди:

Мажнун уйига келганда, ғамгин бўлган қариндошлари қайтадан шодландилар. Отасидаги иотавонлик йўқолди ва онасига ҳам янгидан жон кирди. Мажнунга чиройли, ипакдан тўқилган либос кийдирдилар. «Мажнун ўзига келибди» деган дарақ ҳар томонга тарқалиб кетди. Элга шоён бўлган бу хабар Навфалга ҳам бориб етган эди. Навфал ҳам ҳамиша Мажнуннинг ғамини еб, доим унинг фикри ёдини қилиб юради, яъни фикрини унинг хаёли билан банд этган эди, жонини унинг висоли ҳайратга солган эди. Мажнуннинг келган хабарини эшигтан Навфал, кўп хурсанд бўлиб, бориб қўришини орзу қилиб, отланиб Мажнун қабиласига жўнади. Бундан хабар тоғлан Мажнун эли ҳам, меҳмондорчилик тантанасини жойига қўйиб, уни шодлик билан кутиб олдилар. Мажнун ва бу эпчил лашкарбоси катта меҳрибонлик билан маҳкам қучоқлашдилар. Мажнун эли Навфалга иззату икром билан оқшомгача

мезбонлик қилди. Навфал бундай меҳмондўстликдан жуда хурсанд бўлди, Мажнун эса ўз қилган ишидан лол эди.

Қўёш навфали ўзини яширганда, осмон мажнуни кўз ёшини кўпайтирди.

Юлдузлар сафар кулчаларини ёйиб юбордилар. Навфал отланиб йўлга тушди. Йўл бўйи ҳамма шод-хуррам кетар, Мажнун бўлса уйда ношод қолган эди.

Мажнуннинг отаси Навфалнинг келишини ўйлаб юради, меҳмоннинг бу ташрифи билан муродига етди. Чунки Навфалнинг келиши қабилада унинг иззат-хурматини ошириди ва шод-хуррам этди. У Мажнунни илгари кўрганлигини Навфалнинг ёдига туширди: «Лайли элига қарши уруш хозирлаб, Мажнун иши учун тиф тортган эди. Мажнуннинг ғамини еб, уни ўзига кўёв қилиш тилагини ҳам айтган эди. Бу ишга шаксиз майли борлигидан, бизнинг саройга келиб тушди. Шундай бўлмагандা Мажнунни кўриш учун ҳам келмас эди. Энди мен ҳам одоб, хурмат юзасидан бутун Ҳай қабила аҳлини тўплаб, унинг хизматига бориб хурмати бадалига хурмат кўрсатсан. Агар у лутф кўрсатиб, бу таклифга рози бўлса, муддаомизни баён қилсан. Рози бўлса баҳтдан қувонсан, йўқ деса яна қабилага қайтсан».

Қабиладаги уруғларни чакириб, уларга ўз мақсадини арз этди. Бу сўз ҳаммаларига маъкул тушди, тездан шу ишга киришишини лозим топдилар. Асл орзу Мажнун иши бўлганидан, унинг боришини лозим кўрмадилар. Бутун керакли нарсаларни тайёрлаб, ярим кечада Сурайё юлдузларидек бўлишиб жам ҳар турли тадбирларни кўриб, йўлга равона бўлдилар. Йўлда бу мақсад борасида, юз хил афсона сўзлаб, тугагач, янгидан бошлаб, шундай сўзлар билан ўзларини хурсанд қилиб борар эдилар. Кўпгина даштни босиб ўтганларидан кейин, Навфалнинг уйига кириб бордилар.

Навфал ҳам иззат ва икром билан меҳмонларни ўз уйига жойлаб, ором берди. Анча ўйин-кулги, ашуналар билан меҳмонларни жуда хурсанд қилди. Меҳмонлар куляй фурсатдан фойдаланиб, ўз тилакларини Навфалга айтдилар. Навфалга уларнинг тилаги ҳам маълум бўлди, ҳам маъкул тушди ва шундай деди:

— Мен ҳам илгари бу сўзни Мажнунга айтиб, унинг ғамини еган эдим. Модомики унга шундай таклиф қилган эканман, ҳозир ҳам фикрдан қайтмайман. Сиз энди ўз қабилангизга бемалол бораверсангиз ҳам бўлди, тўй тайёрлигини ўзим бажараман. Сизнинг ортиқча ташвишга

тушишингизни мен тиламайман. Фурсатниған имат топиб, тайёрлигингизни кўриб, биз томонга келинг. Ниқоҳ щартлари шу тарзда бўлса, Мажнуниң ўзимга фарзанд қиласин...

Ниқоҳ ваъдаси тайинлаингач, меҳмонлар қайтишга қарор бердилар. Шодлик билан уйга қайтдилар, лекин замонанинг феълидан бехабар эдилар.

Ўша кечака улар оромсиз, Навфалникига қараб кетганинида, Мажнун аламга ботиб уйда қолган ва кўзидан гулранг ёшлилар тўкар эди. Ҳижрон ўти уни бекарор этиб, ишқ ихтиёрини кўлдан олган эди. Ишқ ўти аланга олди, куйиб кетганидан бехуд бўлиб уйдан чиқди. Бош яланг, оёқ яланг ҳолда гоҳ «хув!», гоҳ «вой!» деб дашт узра юкурди. Мажнуннинг қомати ёй, охи ўқ бўлиб, дунёни нишонига олган эди. У бу ёйга ўқ жойлаб, дунёниг кўзига урар эди. Унинг оҳлари ҳавода осмон бўйлаб сайр этувчи қўёшдек юрар, ёрининг муҳаббати уни қуёш чиқкунига қадар югуртиради.

Фалак кампирни эчкинини соғиб, сут қатраларини оҳисталик билан артди (яъни шарқдан оқариб тоғиб отди). Шу сут билан барча хунарни ишлатиб, тездан тўғарақ патирини кўрсатди (яъни куёш чиқди). Шу вакт унинг кўзи бир гала кўйга тушди; чўпони ташни кўриди. Мажнуниң кўрган чўпони ҳам хурмат билан унинг ахволини сўради.

Мажнун деди:

— Эй муборак юзли, Мажнун сени қайди кўрган эди? Ёруғ юзинг менга ошина кўриди, дардимга сўзинг даво кўриди. Сен ҳам мени иззат қилинг, мен ҳам сенга эркаландим.

Чўпон унинг оёғига бош кўйиб, куйидаги сўзларни айтди:

— Менинг ишм чўпонлик, кўй билан кўзига меҳри-бонликдир. Бу тилсиз галанинг ҳамзабони, Лайли кўйларининг чўпонидирман. Сени бу қабилада азоб билан сабоқ ўқиган чоғларингда кўрган эдим. Ишқингиниг азобини ҳам биламан, ҳар қандай чора бўлса ҳам қўлимдан келади!— деди-да, Мажнун товонига бошини кўйиб, кошини этикларига нағал қоққандек бўлди. Мажнун деди:

— Эй нафаси баданимга қон бериб, сўзи танимга жон бағишловчи! Ўдикни Исодек тиргизиб, ажойиб мўъжизаларни кўргазасан. Йўқ-йўқ, чўпонликдаги Мусосан, кўлингдаги таёғинг ҳам ажадарга ўҳшагандир. Мусо нима, балки йўлнимниг Хизири ва ғам зулматида менинг паноҳим бўлдинг. Менга оби ҳаёт бергии, яъни, Лайлини узок-

дан бир қўрайини. Ҳижрон билан жоним жуда хаста бўлган, раҳм қилганини, жуда нотавонмай!

Чўпон деди:

— Эй ақл-фаросат эгаси, оқшомгача менинг ҳамсухбатим бўлгани. Мен бутун тадбирларни кўриб, ишинга бир чора тонаини.

Мажнун эса уни дуо қилди, лекин бир кун унга худди бир йилдек туюлди.

Кўёш мағриб томони юз тутгач, чўпон ҳам қўйларни Лайли қабиласи томони ҳайдади. Бир қўй терисини дарров Мажнуига бериб, деди:

— Устининг ёнингга қўйдек кийим килиб, бошдан-оёғининггача ўраб олгин. Кўй, эчклилар орасида энгаш, ошик бўлсанг бу вақтни ғанимат бил. Баҳор ос монига чиқкан қуёш каби, пари юзли, гўзал, яъни Лайли, кизлар билан ўйнаб-кувиаб, кўй согишини томона қилиш учун келади. Сенинг бошинингга етиб келгач, истаганингча уни қўрасан.

Мажнун қўй терисини ёнишиб қўйлар орасига кириб, қаддини букиб эмаклади. Замонаки бу фитнани чиқаргач, у тўрт сёклиб борар эди. Кўйлар қабилага етганда, кизлар томошага чиқиш учун ошиқдилар. Кизлар юлдузлар каби тезлик билан чиқдилар. Лайли улар орасидаги мөҳитобон эди. Бу ойнинг ишқ билан азоби ортиб, ўзи паришион, зулфи ва холи қоп-кораиган эди. Айрилик ўтидан юзларига тоб тушиб, гул барги каби юзи кўз ёшлари билан сероб бўлган эди. Кокиллари йўлини супурниб, оламга ғавро, тўполонининг чанг-губорини сочар эди. Фитна унинг кўзига сурма тортиб, жон олиш учун кўзини қорайтирган эди. Юз шуъласининг тутунларидан қора рангга кирган киприклари эса ўлдирмоқни чоғлар эди. Унинг ўтлиғ юзи шундай жозибали бўлганки, Мажнуниң ўлдирини у ёқда турсин, домоларни ҳам куйдиришини чоғлади.

Шундай жамол ва юз ноз-ғамзалар билан етиб келди. Мажнун у паризодни кўргач, ҳаёти тарзи барбод бўлди. Фалакни тешиб юборгувчи бир оҳ тортиб, кўқни унга филоф этиди. Сўйилган қўйдек типирчилаб, кўйлар орасига йиқилиб қолди. У мадорсизланиб шундай бир иона чекдикни, кўйлар ҳуркиб коча кетдилар. Ҳар бириси ҳар томонига дув-дув кочдилар, факат ўргада ғариб, гирён (Мажнун) қолди.

Мажнунининг ўтлиғ оҳи Лайли юрагини ўртаб юборганидан, «нима ахвол бўлди экан?» деб ёнига келди. Қараса, бир пўст ётар, пўст орасида эса маҳбуб ётар яширин.

Ниҳоят ғам ўтидан тани қорайиб, мушк устига мушк тортган (яни тери ёпинган) эди. Унинг мушк каби қорайган ҳолсиз гавдаси, Лайланинг паришон соч толасидек ётар эди.

Гул юзлига бу воқеа маълум бўлгач, у ҳам бир оҳур ҳушидан кетди. Тупроққа тушган нурдек, сарвқомат ҳур ёри устига йиқилди. Ишқ ичида тани ҳолсизланган бемадор Лайли ёр билан бирга ётди. Ошиқ ишида содик бўлса, маъшуқи бошида ошиқ бўлади.

Икки дилҳоҳнинг бундай йиқилишидан қизлар огоҳ бўлиб қолдилар. Гул юзини дарров кўтариб олдилар. Булар ҳушиз ҳолда ҳам бир-бирлари билан қовушомадилар. Қизлар турли баҳоналарни топишиб, Лайланинг олиб кетдилар. У кимсасиз ғарис, ҳушиз ҳолда саҳрода қолди, чўпон эса ҳайратда қолиб, чора излашга тушди. Агар қабила аҳли бу воқеадан хабар топса, уни бир нафас ҳам тирик кўймасди.

Шу вактда икки тия мингандан киши туяларини жадалатиб, етиб келишди. Улар Мажнунни бу ҳолатда кўриб, дарров бир тевани чўқтиридилар. Тездан оёқ-кўлларини боғлаб, туяга маҳкам боғладилар. Қабила ахлига билдирамай, шамол тезлигида йўлга тушдилар.

Достонларни нақл қилгучи бундай дейди: Мажнуннинг отаси уйга қайтганда, ўғлини ўша кеча кетганини билиб, уйда бсрором кўп йиглади. Йиглай-йиглай изидан бориб, Мажнун ётган жойга ҳам етди. Уни топиб, тевага боғлаб, жадаллик билан уйига келтириди. Уни қабилага келтиргунча, жони юз марта оғзига келди. У чўлдан қабилага келтирилганда ҳушизлигидан кўй ва чўпонни ҳам эслай олмас эди.

Эй, тўғри йўл даштишинг чўпони, итинг бўлайин, ўз ёнингга олсанг-чи! Сен билан машғул бўлиб иш бошладим, сен ҳам илтифот қилиб менинг қўлимдан тутгин!

### XXX

Мажнунни отаси кўп насихатлар билан Навфал ҳашамига олиб боргани; Навфал сур асбобини сурур билан ишқаргани; никоҳ ити ақди тузулиб, у маҳкам бўйласдан бурун узулгани; бир ошиқ маъшуқи васлидан умид топгани, яна бир ошиқ маъшуқи васлини тилаб елиб кетгани

Сўз дурларини терган машшота бу ҳикоя қизига шундай жиљва берди:

У зори шаидо (Мажнун) уйга келганда, ўз ҳушида эди. Отаси ишғлаб, шикоятлар қилди ва яна кўп панднасиҳатлар айтди. Ўз оғир ахволидан отасига бир сўз ҳам деёлмади, ниҳояти хижолат тортганлигидан отасига қарай олмасди. Отасининг тортган азобини кўргач, таъсирланиб, ўзини ерга ташлади. Юзларини ерга кўйиб, қулоғини тутиб, қайта-қайта отасининг оёқларини ўди.

— Сенинг лутфинг паноҳимдир, гуноҳимни кечиргинг ахир! — деди.

Отаси ўз ўғлининг шундай ожизона эътирофини эшитгач, деди:

— Сени бу ахволдан қутқазиш учун, бутун қилган ишларингдан қайтиб, нима иш буюрсам шуни қилсанг. Менинг ризолигимни олмоқчи бўлсанг, шариат нима буюрса шуни қабул этгин.

Мажнун жувонмард, эҳсонли ва муруватли кишилардан эди. Унинг ақли ҳуши жойида бўлганда беодоблик қилиши мумкин эмас эди. Одоби улуғ одамлардек, расми одати авлиёлардек эди. Аввал худонинг ризолигини, ундан сўнг ота-она ризосини тилаб, деди:

— Сен нимадан ризо бўлсанг, уни бажариш менинг бурчимдир. Ҳукм эт, қандай иш тутайин, айтганиларингни қилишда менда не имкониятлар бор?

Отаси бу гаплардан хурсанд бўлиб, Навфалнинг иши тўғрисида сўз бошлади:

— Навфал бутун Араб элида, ўйқ, балки бутун оламда ягонадир. Сенинг учун у кўп алам тортди ва ишларинг учун кўп азоб-машақатлар чекди. Тақдир азалда йўқлигидан, сенинг ишининг битказиш учун бирор чора тополмади. Унинг чеккан азоблари бўйнингдаги қарэдир, ундан узр сўрашинг фарзди. Энди унинг ризоси ва хаста отангнинг ҳам илтимоси шуидайдир; у билан қариндошлик тариқини тузиб, сени унга фарзанд этсак. Унинг парига ўхшаган, бошдан-оёқ чирой, дилкаш бир қизи бор эмиш, Иффат ҳарамидаги у гўзалининг кўйида юзларча қабилалар саргардон. Унга стишмоқ орзусида бўлганлар бехисоб эди, лекин уни сўрашга жасорат кўрсаломасдилар. Бу иш билан фахрланаман, агар қайтарсанг ва орқага сурссанг, қўрқинч, ваҳималар келтиради. Мени ризо қилмоқчи бўлсанг, ўзинг ҳам ризолик бериб, бу ишни ҳал қилмоқни менга тоширигин!

Шу йўсунда Мажнун тилини боғлаб кўндириди, унинг ризосидан хурсанд бўлди. Хушвақт бўлганидан, оламга сифмай бутун қабила аҳлини ўз уйига чакиртириди. Бу тантанага керак бўлган бутун нарсаларни ортиги билан

тайёрлади. Мажнунни кеча ва қуидуз каби киш ва ос\* либосларий билан ясантирдилар. Ҳеч иш билан вақтни зое кетказмасдан, тезлика Навфалниги жўнадилар. У ҳам бу воқеадан хабар топиб, бутун хеш-акрабосини тўплади. Катта тўй маросимини ясаб, меҳмонларни базмга келтирди. Хурсандчиликка берилишиб, неча кечакуидуз майхўрликлар бўлди.

Шодлик тантанаси тўхтади, базмдан май косалари кўтарили. Гул юзли келин билан күёвнинг ҳар иккаласини зеб-зийнатлар билан ясантирдилар. Қизни ойдек тўққиз ниқоб ва пардалар ичига кўйдилар. Күёвни базм ичига келтириб, кишилар орасига ўтиргиздилар. Исонамо мўъжизалар кўрсатучи хатиб, ҳақ ҳамду саносини ўқиб, ой билан күёшини никоҳ қилди ва уларнинг бошларидаи кўп кумуш ва олтинлар сочдилар. Қуёш ҳам келинлардек яширинди, туи ҳам күёв каби ер узра ёстанди. Олам ҳам бу ишни мувофиқ кўриб тўққиз табақда, тўққиз осмоннинг юлдузларидаи сочки келтирди.

Буларнинг иккови учун уй ичида таҳт ясатилиб, кўрпалар тўшалган эди. Ўйин-қулги, вақтичоғлиқ билан уларнинг икковини келтирдилар, лекин күёв билан қиз чаандон кулмас эдилар. Мажнунни шарига яқин ўтқазиб, ўз харидорига топширдилар. Навфал уй теварагини кишилардан холи қилди; элнинг ҳам қатнови тўхтади. У атрофда ҳеч қандай киши ва жонзод ҳам қолмаган эди. Вақт ярим кечага яқинлашганда, эл ҳам ўз уйларига кетиб, уйқуга гарк бўлдилар.

Навфал май ичиб, узоқ ўтириди, турли-туман хаёлларга борар эди. Шу хаёллари билан яширии уй олдига келди. Секингина уй кигизини ўртиб, ўша тешикдан мўралади. Қизининг ўриндан туриб, Мажнун қошида ер ўпаётганини кўрди. У деярди: «Эй, танҳо (йигит), эй пок муҳаббат юзингда балқиган, ҳам вафо нури тегрангда шуълаланган, ишқ ичра замонанинг ягонаси! Менга ҳам равшан, элга ҳам маълум бўлган бир сўз борки, у ҳам бўлса, сенинг Лайли кўйида ипотавонлигинг, ишқида жаҳонга достон бўлганингдир. Унинг фами кўйглинига маҳкам жойланиб, ишқи бўлса сенга топширилгандир. Кўнглигни унинг ўтидан совутмайсан, унинг борлигига ёр тутмайсан. Оталаримизнинг ризоси натижасида шундай ишларга дучор бўлибсан: ишқ ўлкасининг шоҳисан, ишқ аҳлининг ўтидан хабардорсан. Ишқ занжирига оёғи боғ-

ланган, менинг ҳам бир дардмандим бор. У дардим ўтида қўйгандир, мен ҳам ўшани деб ҳароб бўлганман. Лекин иккимизнинг ҳам ўтимиз яширин, на уни, на мени эл билмайди. Ўзинг ўйлаб қара, у ҳижронига асир бўлган, сен билан мен учун бўлаётган бу тўйни эшишиб қолса, бу кечада унинг аҳволи нима бўлади? Умрининг кунига завол етишади-ку!

Сирларимни сенга айтдим, энди сенга бир ўтинчим бор: Мен туфайли маломатга қолсанг ҳам, шу оғир сўровимга рози бўлсанг, мени ҳалқ олдида обрўсизлантирмаслик учун, бу ердан туриб кетсанг. Кимки бу воқеадан хабардор бўлиб, сени маломат этса ҳам, мен элнинг қаҳрли мазамматига қолмасам, сен шундай маломатларга ўзингни тутсанг. Менга сендан шундай муруват бўлса ва шундай мардлик кўрсатсанг. Тангри таолодан умидим шуки, пок ва нодир Лайлини ўз паноҳига олиб, ҳар бир бало-қазодан омон сақласин. Ҳажрида сени сабр ва тоқатли қилиб, васлини ҳам сенга насиб этсин!»

Мажнун бу сўзлардан озор тортиб, бечора қизнинг аҳволига зор-зор йиглаб, деди: «Эй, кўнгли ранжиган! Ўз ишқ ва муҳабатингга хурсанд бўл! Ёрингга вафо этмоқ шиоринг бўлсин, тангри ҳамиши сенинг ёринг бўлсин. Менинг ҳам ичимга қайfu чўкканидан, тоғ-водийларга кетмоқчи эдим. Сенинг кўйглини учун юрагим ғоят куйган ва қайғуда ўлтирган эдим. Сен шундай лутғни изҳор этдинг, энди қандай қилиб сенга миннатдорлик билдирсам? Ўзимнинг ҳам кетиши ниятим бўр, кетсам сендан нима деб хафа бўламан. Мен ўзим ҳам шу соатда кетмоқчи эдим, сен сафаримга мадад бердинг. Миннатни сенга эмас, ўзимга, балки жон билан икки кўзимга кўйганиман».

Шундай дуолар ва эҳсон-муруватлар бағишлиб, Мажнун ўрнидан турди. Ака-сингиллик меҳри билан, синглидан кўп афвлар сўраб, уйдан чиқди-да, яна ғам сахросига қараб кетди. Қиз билан күёв орасида бўлган шундай сўзларни, шундай қизиқ аҳволни кўрган Навфал, жиннилардек ва май устига наша чеккан кишилардек ўрнидан туриб, уй томон ганграган ҳолда кўзғалди. Кўргайларини эсга олиб, уялганидан на айта олар эди, на сақлай олар эди.

Ўйнинг бир бурчагида қизнинг ошиғи қаҳр ва ғазаб билан беркиниб турган эди. Кўлига кескир ханжар олиб, агар улар ишратга юз кўйсалар, ҳар иккаласини ҳам ҳалок қилмоқчи ва ўз кўксини ҳам чок этмоқчи эди. Бечора ўз ишқида пок эди, ишқ унга ўтни гулзор этди. Мажнун ишига таслим бўлиб, ишқ маслагидан таълим

\* Яъни кора ва оқ пўстинилар.

олди. Унинг изларига пешонасини қўйиб, қизмишларига оғаринилар ўқиди. Ўз дилдорининг ғойибонा� вафосидан курсанд бўлди.

Бу яширин меҳр-мухаббатдан беҳуд унинг шавқида тоқати-тоб бўлган жазман йигит уйга кириб олган эди. У ерга йиқилиб, жонини тупроққа қўши. Маъшуқа ўз нотавонини кўриб, ўзини юз машаққат билан фифон чекишдан тўхтатди. Мехрибонлик билан бошига соя солиб, бошини кўтариб, кўнглини олди. Буларнинг орасида йиллар бўйи давом этган бу ишқ ҳарорати кундан-кунга зиёда бўла бориб, шу тунги васл давлати буларнинг кўлига кирмасдан келар эди. Бир-бирларига муҳаббат изхор этишиб, бир-бирларининг дийдорларидан маст бўлдилар.

Шу кечада ҳар икков ошиқ учун нафс муроди бўлмаса ҳам бошқа ҳамма нарса мұяссар бўлди. Висол майдан маст бўлганликларида, тонг отгунча бир-бирлари билан сўзлашполмай чикдилар.

Тонг қуши нола чекканда, ошиқ ҳам хайрлашиб, ёр билан топишганига хурсанд бўлиб, чиқиб кетди, маъшуси ҳам ғамдан озод бўлиб қолди.

Тонг келинининг юзи тўлишиб, оқаришиб кела бошлигандан фалак машнатаси унинг юзига кўёш кўзгусини рўбарў қилди. Тўй аҳли тонг саҳарлаб, шодлик билан қиз ва куёв олдига келдилар. Уйда икков эмас, бири бир, қиз ёлғиз эдию лекин куёв йўқ эди. Мажнун эли ўша ерда ғамга ботиб, ўлимга ҳам рози бўлдилар. Аҳволнинг нималигини билган Навфал, нима дейишини ҳам билмай, тили лол бўлиб қолган эди. У Мажнун элидан кўп узрлар сўради, айтар сўзи сар-басар узр эди:

«Тангрининг тақдирни экан, тақдирнинг чораси бўлмайди. Бу ишларга сиз ҳам, биз ҳам, ўғил ҳам, қиз ҳам гуноҳкор эмас. Бу аҳволлар тақдирдан бўлди, шукур қилинг, ортиқча ғам тортманг!» Шундай узрлар билан уларни узатиб қайтди-да, узалиб ётди. Дард-машаққатлар берган бу сир, унинг жисмини касаллантириб, кўрпага ётқизди.

Эй доно табиб, беморман, лекин текширишинг мувофиқ эмас. Бу яширин ғам жонимни олмоқда, ё уни даф эт, ё жонимни бағиша.

### XXXI

Фалак золи найрангининг ўзгариб туриши Мажнунни Навфал қизи висолига еткурмай туриб айргандек Лайлини

ҳам Ибни Салом маломатидан саломат айриб, ҳажрине қаро тунида икки номуродни муродга еткургани ва бадансиз руҳни руҳсиз баданга киоргани; руҳ билан бадан васли мұяссар бўлгач, фироқ тигини суреб, ўша сув билан бу висол ўтини ўчиргани

Бу саҳифаларни чизган қалам, афсонани шундай ҳикоя қилади:

Ишқи кўпроқ ҳийла ва алдовдан иборат бўлган фалак, бир неча кун Мажнун билан ҳазиллашиб, йўқ, балки, беҳаёлик билан уни уйланишга буюрди.

Иттифоқо Ибни Салом уйланиши учун тўй анжомларини тайёрлади. Бутун керакли нарсаларни ҳозирлаб, Лайли қабиласига от сурди. Улар ҳам меҳмонларнинг келиш хабарини эшишиб, Ибни Саломни уйга бошлаб жойлаштиридилар. Унинг билан келган одамларни ҳам қаршилаб, май базми қурдилар. Одатда бўладиган зиёфатни, ҳаддан зиёд катта қилиб ясадилар. Бир неча кечакундуз айш сурдилар, кечалар ҳам, қундузлар ҳам майсиз ўтмади.

Никоҳ тузиш соати келиб, бу тўй тантанасини яна ривожлантираш эди. Белгиланган пайтда қабила аҳли ҳам тўпланди. Бўлмағур, бемаъни сўзларни ўқувчи хатиб ҳам никоҳ аҳди билан куёвни боғлади. Никоҳ иши саранжом бўлгач, Лайли ҳарами томон юрдилар. Мингларча жафоларга йўл қўйишиб, у ойни аждаҳога топширмоқчи бўлдилар.

Ёрнинг қўли қўлига яқинлашганда у ажойиб воқеага дуч келди. Ибни Салом табиатида хафақон касали бор эди. Агар майни кўп исча, шундай тўлғанишга тушар эдики, ҳатто нафаси ҳам тутилиб қолар эди. Бир неча кун тўхтовсиз ичишини давом қилдирганидан, ўша касали яна қўзғаб қолди. У ҳушидан кетиб, ўлган кишилардек ийқилди.

Шундай қилиб ҳаётидан ажралгач, тўй мотамга айланди. Халойиқ ҳам уни ўлган ҳисоблаб, тездан бир уйга келтирдилар. Барча тўпланишиб, куёв бошига йиғилдилар, келин билан ҳеч кимнинг иши бўлмади.

Бечора келинин шундай фикр босган эдики, қаноти синган товусдек мажолисиз эди. Кўнгли юз хил шубҳалар билан банд бўлиб, минг хил ўйларга борди. Ўзини ўлдириш учун бир заҳарлик пичоқ яшириб қўйган эди. Агар душман ўз мақсадига эришгудек бўлса, чор-ночор ўзини ўлдиришиб қасд қилган эди. Ёт кишидан кутулиб, ўз ёрига вафодор бўлиб оламдан ўтишни ўйлаган эди.

Ўзига урмоқчи бўлган заҳарли пичок, гўё ёвнииг баданига кор қилган эди.

Бу кеча фалакнинг иккюзламалиги қўп ажойиб воқеаларни юзага келтирди. Бири шундай эди: жонлари дардга тўла бу икки шахсни, фалак денгизи мавж уриб турганида ҳар иккаласини ҳам айрим-айрим уйлантиримоқчи эди. Буларнинг ҳар бирини бошқа бирор билан жуфт қилди-ю, ҳар икки гавҳарни ҳам бежирим сақлади. Яна бири шуки, бу икки ғамли воқеа бир кеча ичидан бўлган эди. Худди шу кеча булар тезлиқда бошқаларга ўз бўлмасдан, ёт бўлиб айрилишидилар.

Гўё шу воқеалардан назарини узмаган мунахжим; бу ишларни мътлум бир соатга тайин қилгандек эди. Лекин бу ишда булар ҳам ожизлик қиласар эди, яъни «мунахжимлар — алдоқчидирлар».

Алқисса, куёв ҳолдан кетиб, қучсизлик унинг танини поймол қилганда, ўша кеча бутун эл ва аёл, кампир, қизлар унинг бошига тўпланган эдилар.

Лайли у балодан озод бўлиб, ғамғин кўнгли хурсанд бўлди. Ўзининг қошида хеч ким йўклигини ва барчанинг куёв бошига тўпланганини кўрди. Ҳужра холи қолгач, кўнгли тўқ бўлди. Уй ёнидаги баланд кумга кўзи тушиб қолди. Уйдан ташқарига чиқди-да, қум бўйлаб кетди. Бир лаҳза тинмай, ором олмасдан, секин-секин қадам ташлар эди. Ҳар нафасда худога шукур қилиб, ихтиёrsиз юриб борар эди. Жуда узоқ масоғани босганидан, Ҳай қабиласи оромгоҳи ҳам кўзига кўринмай кетди.

Мажнун ҳам биёбонда, шу томонга шитоб билан келар эди. Бир-бирларига яқинлангач, ҳар иккаласи ҳам изтиробга тушидилар. Лайли уни жонга ҳузур берувчи, ҳазин навосидан таниди. Мажнун эса унинг ёқимли хидидан баҳра топганидан, кўнглида фироқ ва аламлари қолмаган эди. Тезлик билан бир-бирларига етишидилар. Бундай висолни ким кўрган экан, ҳайҳот?! Улар бир-бирларига талпинидилар, шу чоқ руҳ бадан ҳарамига кириб келгандек бўлди. Яъни мажруҳ Мажнун баданига маъшқаси руҳ бўлиб кирди. Муқаддас руҳ учиб келиб бадан тупроги билан йўғрилиб кетди.

Буларнинг шу ҳоли, икки гавҳар бир кутида саклангандек, икки қуёш бир бурждан чиққандек бўлди. Бир қадаҳга икки май қўйилди, бир фунчадан икки гул очилди. Бир жисемга икки руҳ сипгиб, бир кўзда икки қораочиқ кўринди. Васл бу иккиликни бокий айлаб, соқий ваҳдат қадаҳини тутди. Бу май бирини маст қилган бўлса, иккинчисини майпараст қилди. Йўқ-йўқ, балки иккаласи ҳам

маст, ҳам майпараст бўлди. Бу турфа икки ошиқ-маъниуқнинг исмлари, гарчи, икки хил бўлса ҳам кўринишлари бир жисем эди. Икки қадаҳдаги оби ҳаёт қўшилса, ким уни ажратадолар эди? Буниси қанд, у бири эса тоза сув эди, қанд бўлса у сувни ўзига шимиб олди. Буниси сув эди, у бири эса сувдан хосил бўлган кўпиклар бўлиб, бир оҳ билан унга етишиди.

Дунё ҳам бирпас юмшаб тун фитна кўзига уйку берди. Жаҳон вафо билан тўлиб, бутун бахтсизликлар фалакнинг ўйидан чиқиб кетди. Дунёнинг омон-омонлиги билан маккор замона атрофига девор курилди. Буларга фалак ёр бўлиб, даврон мададкорлик қилганидан, бу ишга ақл бовар қилмас эди.

Жаҳондаги барча маҳлукотлар, шу пайтда ҳар иккаласининг васлини тилар эдилар. Ўргамчи ҳам шувоққа ўралиб, иплари билан ўз тумшуғини боғлаб олган эди. Кўршапалак ҳам қаноти билан оламга парда соглан эди. Бўрининг эса қулоклари юзига тушиб, кўзининг чироғи ёпилган эди. Укки бўлса ногоҳ овоз чиқариб юбормаслиги учун, тумшуғини парлари ичига олган эди. Қўйчи итини уйку деви, ҳар бир жунига кириб олгандек босиб олган эди. Бу анбаролуд корону кеча, макр билан тулкининг уясига тутун соглан эди. Ҳайвонот ва қушлар тинчланиб, газандা ва йиртқичлар уйқуга чўмган эдилар.

Бундай васлнинг зое кетмаслиги учун, табиат ҳам мадад кўрсатарди. Не гард учиб, не ел эсар эди, сувлар ҳам жимгина оқиб, хеч қандай ўтнинг ёлқини кўринмас эди. Ҳаво мизожи ўт кўрасининг юзини тўсиб олишга мойил эди. Совуқлик сипоҳи тушмасин учун, ўтнинг пардаси тўсқинлик қиларди.

Тўққиз фалак бир-бирининг юзини тўсгани сингари шу совуқлик фалак юзини пок сақлар эди. Ҳаракатсиз юлдузлар эса, баҳтсизлик келтирувчи ниятларидан воз кечиб, саодат бағишлиовчи юлдузлар орасидан ўрин олдилар. Ойнинг кулчасида нур ҳам кўринмас эди, ер уни куёш кўмачдонига кўмган эди. Аторуд тонг отгунча хеч кўзини юммасдан, «кўз тегмасин» оятини ёзар эди. Зухра юлдузи ашула қилмай, чанг чалолмай, парда ичига яширинаётган эди. Куёш шами ер тагига ботиб, кеча хилвати ўз шамини чиқарган эди. Баҳром юлдузи газаб билан найза ўқталиб, ҳар ким ёмон кўз билан караса кўр қилмоқчи бўлиб турар эди. Биржис\* эса шу икки дилрабога фурсат

\* Биржис — Юпитер юлдузи.

тилаб, кўл очиб дуо қилар эди. Зуҳал юлдузи эса баҳтсизлик ёғдиришдан номус қилиб, тунга ўз юзидан қора ранг берар эди. Тун ҳам кўлларини қорага булғаб, саҳар йўлини тўсар эди. Тонг шабадасини урмас ва тун кулларини ҳам совутмас эди. Чин тонг нафас олишга ҳам ҳавас қилмас, ёлғон тонгта эса бу кечадан ўрин ҳам йўқ эди. Фалак гардишини туи дудлари тутиб, тонгнинг дамини қайтарган эди.

Элдаги ақл чароғида ёруғ ҳам йўқ, бутун махлукот чукур уйкуга толган эди. Улар иккиси баҳти уйғоқ кишилардай, бир-бирларининг дийдоридан маст бўлган эдилар. Фалакнинг йиллар бўйи давом қилган хилоф одати, харакатлари бир кечада йўқ бўлган эди.

Сарв дараҳтига чирмашган печак гулдек, бу икки тан ва жон бир-бирларига чирмашдилар. Гоҳ Мажнун Лайлиниңг обғини ўпар, гоҳ Лайли унинг иягини силар. Гоҳ Мажнун кўлларини ҳалқа қилиб, Лайлиниңг танига сочи каби ўрап. Гоҳ Лайли Мажнун қўлини силар, гоҳ юзини, гоҳ кўзини суртар эди. Гоҳ Мажнун қулочини очиб ёрининг сочини қўлига чирмар эди. Яъни ҳазинанини ҳавас қиларкан, унга илон тармасиб қолса таажжуб эмас!

Лайли гоҳ ўз дардини изҳор қилар экан, Мажнуннинг тартибсиз соchlаридан гардини артар эди. Яъни, бу қорағамниңг ғубори-чапги, тоторниңг хушбўй атридан ҳам менга яхши, дер эди. Мажнун ўзини Лайли фаҳмлаб, изу ишвалар қилар эди. Лайли ҳам ўзини Мажнун ҳисоблаб, ёрга яқин бўлғанлигига шукур қилар эди. Мажнун Лайли бўлиб, Лайли Мажнун бўлди-ю, ораларида иккиликка ҳеч йўл қолмади.

Улар кўп ҳолатли ишларни бошларида ўтказган бўлсалар ҳам, покликдан ажрим эмасдилар. Ишқ аҳли булардек пок бўларкан, уларга абадий васл мұяссар бўлса не ажаб? Нафс максадида ошиқ бўлғанлар учун ошиқлик ҳаромдир.

Бир-бирига кўнгил берган шу ошиқ-маъшуқлар, шундай қилиб вассларига эришдилар. Осмоннинг пайванди узилиб, жафо яна бошланди. Ёлғон кулишларга роғиб бўлиб, ёлғон тонг ҳам ота бошлади. Лайлиниңг ҳам шодлиги қочиб, тонг шами каби кўз ёшларини тўқди. Ҳар иккаласи ҳам бемехр фалакнинг ўз қуёшига юз кўрсатажагини билдилар.

Янги ўсган сарв (Лайли) юз узр-хурматлар билан ўринидан туриб, шаҳло кўзларидан арғувон доналар тўқди. Уша оқшомда бонаига тушган баҳтейзлик ва қулфатларни бир-бир шарҳ қилиб деди: «Менинг бу ерда туришим

қанча яхши бўлса ҳам, лекин қайтишмайни маслаҳатдир».

Ҳар иккиси ҳам ўша кеча бошдан ўтказган воқеаларни айтишдилар. Бир-бирларининг оёқларини ўпиб, айрилиқ доғини тозаладилар. Ғамли туннинг дарди девонага қолди; кечалари дайдиб юрувчи ой ҳам ўз минорасига чиқсан эди. Агар айрилиқ тонгнинг банд — тузофи очилмаса, висол шомнинг ўзи яхши давлатдир. Юз йилларча шундай шомнинг орзу-ҳавасида бўлсаларда, тонг дам ургач, унинг бир нафас эканлиги билинади.

## XXXII

*Фироқ тоши кўксига урилавериб, Мажнуннинг Нажд тогини оромгоҳ қилгани; кўзидан тўқкан багир қонидан ўша тогда лолазор очилгани; мушк бўйли оҳуси ёди билан сўзга кириб, мушк сочувчи насим билан наво кўргизгани*

Дардлар билан парвариш топган афсона куйловчи бу дардли афсонани шундай бошлайди:

Ўша кечаси икки дилором бир-бирларининг васл муродларига етгандан сўнг, бири даштда қолди, бири ўз қабиласига қараб кетди. Ойнинг чодири (яъни Лайлиниңг уйи) бўш қолган эди, шу чодирнинг ойи қайтиб борди. Лайлиниңг ҳолидан эл-юрт хабардор бўлмади, унинг васслидан ким баҳра олғанилигини ҳеч ким билолмади. Ибни Саломнинг номурод тўдаси Лайлиниңг ўз муродига етганидан гафлатда қолдилар. Тонг куёвдек безаниб, жилва билан кўринди. Асфар гули тонг нафасини ўзининг сарик ранги билан бўғиб кўйди. Ҳафақон касалига йўлиқсан куёв қўз очиб, бошига тўпланган кишиларга амори (кажава) келтиришни буюрди ва ўз саройига жўнади. Касаллиги қачон тузалса, яна бошланган ишга мойил бўлажагини билди.

Лайли ўз уйига келиб, кўнгли таскин топгач, яна ҳижрон аламидан ғамга тушди. Унинг димоғи ёр бўйини исказанидан, бир зум ҳам тинчиёлмас эди. Дардининг қаттиқлигини ҳам айшининг аччиқлигини сезар эди.

Мажнун вассл давлатига эришган бўлса ҳам, вассл лазатини фахм этмади. У кам ўтида ҳас каби ёниб, вассл

нинг отинигина эшитарди, холос. Энди бу васл билан юз бор оби хаёт сувини ичгандек жони тоза бўлди. Замона бу хаёт сувини тўкиб, ўрига яна заҳар тўлган жомни тутди. Хижрон шу даражага етдики, аввалгидан ҳам мұшқулроқ ҳолга тушди. Кўнглига юзларча балоларнинг вахимаси келгач, яна Нажд тогига жўнади. Нажд деб аталган у чўқки ер юзининг иккинчи осмони ҳисобланади. Унинг учи фалакнинг қулоғини тешиб, қоплондан ойнинг қасдини олган. Нажддаги қоплондан осмон асадига кулфат етарди, энкиси эса осмониниг жадди билан баравар югуради. Унинг кўксиди ўсимликлар кўкармаган: на гуллар, на сабзалардан асар бор эди. Унинг учлари ойнинг қалқонига тигден тегар, балки күёшиниг юзига ҳам етар эди. Қиррасидаги тош парчалари, худди қиличиниг дастасига кўйилган тошлиардек эди. Ошиқдаги қайгу тоғидек, унинг борлиги тошдан иборат эди. Ошиққа жафо кўрсатиш учун, унинг кўйни ва этаклари тош билан лиқ тўлганиди. Ҳар бир тикани ҳажр нишидек ўтири, ҳар бир тош парчаси эса, фироқдек ғам келтиргучидир.

Бу тоғининг тепаси Мажнунига макон бўлиб, унда Мажнуни тош парчаларини тозалар, хас-хашакларини супурар эди. Мажнуни бу тоғ тепасини ўзига маңзил этгач, бутун қабилалар кўзига кўринниб турар эди. Лайли уйини мўлжалга олиб, ундан кўзини ҳеч узолмас эди. Ҳай қабиласига қараш билан ўз ғамига чора топмоқчи бўлар, ўша қабиладан чиқсан тутунни кўзига сурма қилиб сурттар эди. Қабиланинг тоғ каби осмонга чиқсан чаңглари Мажнунининг кўзига тўтиё эди. Дам-бадам оҳ тортиб, яна ўша тарафга юрди. Қўкка кўтарилиган ўтга ўхшаб, Мажнуни ҳам алангандек тоғ устига чиқди. Яна ўша қабилага кўз тикиб, ўз-ўзича сўзлай бошлади. Уни ваҳший ҳайвонлар давра қилиб ўраб олдилар, буларнинг ҳушлари жойида-ю, бу бехуш шайдо эди. Атрофига қушлар жам бўлдилар, улар парвона, лекин бу шам эди. Унинг иши шундай бўлиб, ҳайвон ва қушлар билан куни ўтар эди.

Ваҳший ҳайвонлар унинг ҳамсухбати бўлиб, бир жайрон унинг дўсти эди. Жайронининг бўйни нозик, кўзлари шўх, баданлари маҳкам, оёқлари енгил, чопаон эди. Унинг сурати лутф қалами билан чизилган, жони эса ноғамушкнинг хушбўй ҳидидан эди. Жайрон бу девонанинг ёр ва ошиаси, суюнга — суюнчиғи. Мажнуни меҳрибонлик билан жайронининг бўйини қучоқлар ва юзини юзиға сурттар эди. Жайрон эса қулоғи билан Мажнунининг кўз ёшларини артар, туёғлари билан баданини қашир эди.

Мажнуни унинг васфини куйлаб, қулоғига афсоналар айтар эди: «Эй, ошиқларга ошина табиатли ва бошдан оёғигача дўстлик меҳри тўлган. Силлиқ таиларнинг ипак кийим кийибсан, тагингда эса ипак ўринда қоким — майин жунинг бор. Елканг ва сағринг тоза, пешона ва бетларнинг бир барги тил бўлиб қолибди. Тишларнинг лола устига тушган шабнамдир, шабнам демайн, балки инга тизилган дурдоналардир. Шу лола баргидан озиқланганинг учун дудоғинг дур устидаги ёқутга айланнибди. Икки кўзингнинг қоралиги позаҳр\* билан қаро орасида алоҳида ранг қасб этибди. Кўзингнинг ҳар очилиб юмилиши — бу позаҳр, элга юзларча асалдан баҳра етказади. Ё аччикланиб одам ўлдиришга қасд қылдингмики, позаҳр кўзингни заҳарга тўлдирибди? У — позаҳрмас, балки жон билан кўнгил орасидаги қора балодир. Жоду кўзинг Лайлиникideк шўхdir, ўзи сурмасиз бўлса ҳам, доим сурмарангидир. Нозик оёқларинг йўнилган ва учи кесилган қаламга ўхшаб кўринади. Билсам, туёғинг туёқ эмас, қалам учига юқсан сиёҳ экан. Бўғимли қамиш қаламдек, нозик суюкларинг ҳам бир-бирига пайванддир. Таалжубки, хат ёзиш учун бўғинлик қалам очибсан. Шу қаламинг билан юриб, Лайли саройига бориб жойлашгин. У баҳор гашти билан чиқиб, сен тарафга қараб юрса, четроқ жойда давра олиб, узоқдан югуриб, бошидан айлангин. Унинг атрофида чопиб айланганингда ҳар ўн қадамда тупроққа юз кўйгии. Мен учун сайдининг йўли ва йўлининг тупроғи бўлгии. Ҳам юзимни юзингга, ҳам кўзимни кўзингга суртайин. У хиром этган томонга сен ҳам равон бўл, лола ва гуллар орасига беркингин. У келгач, оёғига юзингни ва қадамининг тупроғига икки кўзингни суртгин. Бўзлаб менинг ғамимни ошкор этгин, ҳўнграб гарibiliгимни ва мунигимни айтгин».

Мажнуни кийикка шундай ёлвориб, қушларга ўзгача ҳасрат қиласиди. Қушларнинг ҳар бирига дам-бадам қуш тили билан ёлвориб ғам қиссанини айтар эди. Жон саҳифасига нома ёзаркан, ҳар дамда ҳушидан кетар эди. Бу номани жонининг иплари билан уларнинг қанотига маҳкам боғларди. Гоҳ ҳаводаги қушлар билан, гоҳ тоңг шабадаси билан хабар юборар эди. Кўнгли висол ҳавасига тушса ҳам, лекин бу ҳаваслар хаёлда эди. Мажнуни Лайли

\* Позаҳр — заҳармуҳра, заҳарни қайтарадиган даво.

билин топишган вақтларини ўйлаб, кўнгли шод бўлар эди.

Киши хижрон дардини юз ўйлаб, бир дам бўлсин висолга эришса, ундан сўнг айрилиқ устига айрилиқ келса ҳам ғами бўлмайди, афсуски ўша дам сенга насиб этмади!

### XXXIII

*Мажнунинг ота-онаси унинг муҳлиқ фироқидан ҳалок бўлиб, у бу ҳолни кўргани; тупроқларига елдек етиб, ота гўри бошида етимли дарди билан, она қабри тошида асрлик мунги билан фигон тортгани*

Бу ғам базмида дардга тўлган кўп дардли навҳаларни шу хилда кўйлади:

Жигари қон, яъни ғарип, хаста Мажнунинг Навфал уйидан чиқиб, даштга қараб кетганини эрталаб ота-онаси билгандан сўнг, эл-юрт олдида уятга қолган ота-онасининг ҳаёти тор-мор бўлди. Эл ичида шармисор бўлганидан ва алам билан куйганидан ҳар иккиси уйига қайтганиларида отасини иситма тутди, бадани терга пишди. Дард билан касаллик тўшагига ётиб иссиқ терга ботиб, совуқ оҳлар тортди. Касални тузатиш учун кўп иложчоралар киссалар-да, тани сихат топмади. Ҳакимлар қанчалик маҳорат кўргазсалар ҳам мижозидан кетмас эди ҳарорат. Кофур<sup>\*</sup>ни шарбат каби ичган сари, баданидаги ҳарорат баттар кўтарилилар эди. Вақтики ҳаёт дарахти баргиз қолса, ундан кишиига бирдан-бир шарбат ўлим шарбати бўлади. Агар табиб касалга тухмиёна<sup>\*\*</sup> берса, унинг доналаридан заҳарли гиёхлар унар. Табибининг таранжабин (ични юмшатадиган) дориси касалнинг ичини қабзият қиласар, исканжабин (сафро моддасини йўқотадиган) дориси бўлса сафрони кўпайтирас эди. Касал учун қилинган бутун тумор, жодугарлик ва дуохонликлар касалнинг азобини яна ҳам оширишга сабаб бўлар, касаллигининг азоби кўрқинчли бўлганидан бу азобларни тўхтатишга илож топилмас эди. Кўдан «Омонатни бер!» деган товуш келганидан сўнг, жон омонатини топширди. Жойи сидра<sup>\*\*\*</sup> бўлган руҳ қуши ўз маконига қараб учди. Қабила азада қолиб, ғам ахли оҳ-войга тушди.

\* Кофур — гоятда оқ ва хунбўй модда.

\*\* Тухмиёна — доривор ўсимлик уруги, ҳабдори.

\*\*\* Сидра — афсонавий дарахт номи. У куръонда тилга олинади.

Бу воқеаларнинг ичида қолган нотавон кампирнинг ахволи жуда оғирлаши. Бир ёқдан ўғил ғами билан қийналиш, иккинчи ёқдан чолнинг дарду ранжаларини тортиб, натижада ўзини пора-пора этди, ҳаётидан ҳам умиди қолмаган эди. Оқ сочини юлиб елларга учирди, жисми ҳам бир соч толасидек заниф бўлиб қолган эди. Жафолар келтирувчи дунё уни ҳам ўз жуфтининг кучогига олди. Ўғлини кўролмасдан, унинг фироқида кетган бўлса-да, лекин чолига этишиди. Қабила бу бечора кампирга ҳам аза тутиб, қора кийдилар.

Ўша ерда бир гўристон бўлиб, унда Ҳай қабиласининг одамлари дағи этиларди. Абадий кўз очмас уйқу чоғи келиб, иккови ҳам ўша ерда ёндошлилар. Фалакнинг бундай ишларидан Нажд тогида юрган Мажнуни хабарсиз эди.

Кунлардан бир кун унинг қайғуси жуда ошиб, кўзига бир нафас уйқу кирган эди. Кўзлар уйқуга ботиб, роҳатлангач, қизиқ бир туш кўрди: Қараса иккى капитар бир уйда бола очган, капитар боласининг қанотлари ўсгач, замона уни изтиробга солди. Паришонхотир бўлиб, бу капитар бир муддат ҳавоий бўлиб қолди. Ота-онасидан тамом ажралиб, саҳродағи жониворларга қўшилди. Ота-онаси, яъни нар ва мода капитарлар уни келтириш учун ҳавога парвоз этдилар; уни тоисалар ҳам, капитар бола ром бўлмади, ўз уйига қайтмади. Улар иккови ноумид бўлиб қайтганиларида, абадий бир балога учраб қолдилар. Юқоридан икки бургут учиб келиб, бу икки капитарни бир луқма қилди.

Бу тушни кўрган Мажнуни кўзини очиб, қонли ёшлар тўқди. Тушининг таъбирини билмоқчи бўлар экан, бу ахволни ўз ҳолига ўхшатди. Ота-онаси ўлиб, ҳаётининг қуёши қорайганини билди. Тоғдан сапичиб пастга қараб югурди, селдек кўз ёшлар тўқди. Қабиласининг қабристонига оҳ-зор тортиб йиглаб борди. Қабрларни кўриб юрганида, икки қабрга қўзи тушди: улар янги ясалган, юзи ғам лойидан шувалган эди. Қабрларнинг устини қулфат чанглари босиб, унинг атрофида меҳнат тиканлари ўсган. Қулфат тиканларидан қизил гуллар, машакқат раҳёнлари ва дард гуллари очилган. Қабрнинг лоласида эса ҳасрат, фироқ қонлари ва ғам доғлари кўринар эди. Тошлари шодлик ишласини ушатиб, чанглари хуррамлик чирогини ўчирган эди. Ғам шамоли икки шамни йиқитиб, ўчирганга ўхшиайди. Бу қабрда ётганлар худди шам орасидаги пиликдек ғам билан синишган. Буларни ўчган икки шам дема, ошиқ қалимасидаги алифлардир.

Жон ва қўнгилларининг қарори бўлган Мажнуни, уларнинг танини шундай топтаган эди. Ота-онасиининг мозорини кўргач, укубатлар тўлган баданига худди чақин теккандек бўлди. Бошига жуда кўп тупроклар совурганидан, гўё кўхна осмон бошига йикилгандек бўлди. Азобланган баданини тошлар билан уриб, бадани банд-бандидан айриб юборгандек бўлди. Охининг тутунлари билан дунёнинг хонумонини қорайтириб юборди.

Мажнун отасининг мозорига бош урди, у тошлар унинг бошини яичиб йўқотиб юборди. Шундай жон ачитувчи фифонлар билан яширин сирларини айта бошлади: «Эй сахро ахлиниг азизи! Ҳимматининг каманди осмон учигача етган! Сахрогина эмас. Маккадан то Шомгача бўлган бутуи дашт аҳли сенинг неъматинг дастурхонидан баҳраманд эдилар. Араблар ичида ҳурматли кишилар ҳам фармонингда эдилар, сенинг бутун баҳтсизликларинг мендан бўлди. Кўнглинг ҳам менинг ғамимда ишод бўлди, умринг ҳам менинг ишм орқасида барбод бўлди. Роҳат топаман деб мени истаган эдингу, лекин ёруғ чироғини мен туфайли ўчди. Фарзанд деб кўп пуллар садақа қилинг, лекин мени кўриб аламдан бошқа нарса топмадинг. Гавҳар билан бошингни зийнатламоқчи бўлдинг, гавҳар бошингга тош бўлиб тегди. Яраларингга қўймоқчи бўлган малҳаминг, уни куйдиришга сабаб бўлди. Покидек ўтиф тиладинг, лекин ундан баданларинг тилим-тилим бўлди. Уйингни равшан қилмоқ учун шам тиладинг, лекин у шамдан бутуни хонумонинг қуиби кетди. Яъни, мендек мубтало ва икки юзи қорани истадинг. Бу юзи қора сенинг ором ва қарорингни йўқотди. Ҳаётинг қора кунларга колди. Эйвой, бу ғамларга қандай чидаш берайин, қайси тил билан тавба қиласин?! Чуники, амринг билан йўл тутмадим, руҳингни қандай қилиб рози этайн?! Ногоҳ мендан шундай тўйиб, ғам тоғини устимга қўйдинг-да, суякларими бир-бир ушатиб, танимни тупроққа қўмдинг. Ҳар қанча бадбаҳт ва толесиз бўлсан ҳам, карам билан гуноҳимни кечиргин, руҳингни узроҳим қилгин», деб бош ва танини тошга уриб, киприклари билан ерларни супурди.

Онасииниг қабрига келиб тўхтагач, фарёд-фифонлари оламга сигмай кетди. Ёка ўрнига кўксини чок қилиб, юрагига раҳмсиз тиглар урди. Кўз ёшининг селидан ерлар денгизга айланиб, қабрлар эса балиқлар каби кўринди. Охининг шиддатидан қум устида тани қовурилган балиқка айланди. Тани қизиган қумда кўксе чок бўлган буғдой донасига ўхшаб қолди. Тани дард билан тўлган

ҳолда, балки жисми чок бўлган ҳолда, баҳор булутидек ўқириб, сел каби юзига шапалоқ урди. Юз дард билан йиғлаб, онасига шундай марсияни ўқиди: «Эй, жонимниг қибласи, қибламниг нури! Қора соchlаринг менинг берган азобларимда оқарди. Жонимниг севинчи, қўзимниг чироги, кўнглим ҳуши, хотирамга роҳат бергучи сен. Каъбам эдингу мен бутхонани тиладим, атрофингда хеч зиёрат қилмадим. Ҳар вақт сени изтиробларга солиб, Каъбамни ҳароб этдим. Каъбам ҳароб бўлгач, тангрига нима деб жавоб бераман? Ўзбошимча фалак жисминингдаги садаф ичига инжу деб тош солибди. Туғилган вақтимдаёк ўлсан бўлмасми эди, кошки туғилмаганлар билан тенг бўлсан эди. Мен баҳтсиз, қора кунларда қолган, тирик қолиб сенинг жонинига бало бўлдим. Сен менга меҳр қўйиб, қўлинг доим бешигимда бўлди. Ҳар кун мени деб қайғу ютдинг, туналарда уйқу қўзингга ҳаром бўлди. Кечалари тинмасдан зор-зор ўиғлаб, уйқунгни қочиран эдим. Кечакундуз менинг азбимда тинчлигингни йўқотиб, ичмоқ-емоқни ҳам унуглан эдинг. Бир бурда еган иониниг ҳам менга сут бўлсин учун эди. Умидинг шундай эди-ю, чарх золи сенга ўчакиниб, азоблар юки билан қаддингни буқди, ажинлар тушириб, юзингни тарам-тарам қилиб юборди. Бошинг ёстиққа етиб, бошингга сунинчи керак бўлганда мени ҳам букилиб қошингда турсам, осмондек бошингдан ўргилсан, қулдек ўғиллигингни, ўғил бўлиб қулигингни қилсан! Фалакининг ҳар хил тузокларига тушиганингда, мени билан қўнглиниг хурсанд бўлса.

Ҳакиқатап шундай ишилар бўлди, сени кучдан кетдинг, мен бўлсан улгайдим. Ҳаста жониниг борган сари қарилликка юз тутди, мен ўсиб вояга етдим. Лекин мен баҳти қора, лаънати, бир нафас ҳам қошингда хозир бўлолмадим. Шафқат билан қўлингни ҳам тутмадим, қўзим билан йўлларингни сунурмадим. Тортган азобларингга ҳамдардлик кўрсатолмай ва айтганиларингни ҳам жон билан бақаролмай, балки хизматингни кам қилингина эмас, кўп ишшукурликлар қилдим. Туну кун сендан жудо бўлиб, хабар олмасдан бевафолик қилдим. Ўзим телбаликка солгаандек бўлиб, қўнглингни ололмадим. Ўзим дардингга даво қилолмадим, не ажабки мендан сенга ҳар нафасада турли-туман балолар етди, алам аримни тортиб, жондан ажралдинг. Гўё сенинг бундай бепоён раижларимни тортиб, ғам ва дард билан жаҳондан чиқдинг. Мен данитмадашт, беҳуда полалар тортиб, оёқ яланг мажнуни бўлиб юрдим. Руҳингни жигтваоҳи — женинат боғларидир, мақони — жанинатдир. Ўзга бодга ҳам мендан шод смазлиниг

ни билсам, шу зулм мен учун етарлидир. Бечораман, бошқа нима қила олар эдим, дардимга қандай чора ҳам топардим».

Мажнун шундай ғарибона куйлар билан аза тутиб йиглади. Ошиқ шундай сўзларни айтгач, шикаст топган бошларини ерга урди. Яна кучизланиб, охири ҳушсиз ҳолда йиқилди. Шу даражада ўзидан кетдики, гўё отонасига етишгандек эди.

Эй дўст, бир нафас бошимга келиб, мен мотамзадага бир боқиб, раҳм эт! Бу кимсасиз факирнинг ҳажр доғлари ичиде етимиш ва асириш бўлиб қолди.

#### XXXIV

*Мажнуннинг ёр ҳажри ўтидан куйган танига отана ҳасрати яна икки ўлдирувчи дод қўйганидан машакати қаттиқлашганини Лайли эшишиб, у куйганни куйдирган ўтлар тобидан иситиб, дудидан ўзининг ҳаёт рўзгори қаро бўлгани*

Бу саҳифаларга зар сочувчи сўз гавҳарларини шундай сочди:

У кимсасиз бечора телба, яна ота-онасидан ҳам ажралиб қолди. Мажнунни ёр доди ўртаган эди, бунинг устига яна ота ва онаизорларининг ҳам доди қўшилди. Ҳижрон унга захри қотил берган эди, бу мотам унга ақалдан илгари ўлдиргувчи бўлиб тушди. Жудолик Мажнунни ушатиш учун ўз тошини отган эди, бу мотам эса синганини яна майдалади. Дард устига дард тушганидан, у бечора гўристон ичиде қолган эди. Ота ва онасининг қабрлари унинг турар жойи бўлиб, бутун олам унга қоп-кора гўрдек кўринарди. Унинг кундалик иши қабр ёнига ўтириб, нола қилмоқ ва юзларча ғамга ўзини ҳавола қилмоқдан иборат бўлиб қолди. Ўз жонига жафолар келтириб, ўзига ўзи азалар тутарди.

Ота-онадан жудолик икки дод ва икки ўт эди, ҳижрон бу ўт устига ёғ тўкар эди. Гарчи, бу икки додининг ўти яширин куйдирса ҳам, ҳижрон олови жон куйдиргувчи чақмоқ эди. Шунчалик ғам ва балолар йигилганидан, у ғамзада мубтало йиқилиб қолди. Заифлик унинг танига ғолиб келиб, шу даманинг ичиде ётиб қолди. Ваҳший ҳайвонлар унинг бошига тўпланиб, ғавғо қилишарди, ерда

фақат кийиклар ва зич гўрларгина бор эди. Унинг ахволи шундай мушкулликка тушди.

Нақл этгувчи яна шундай ривоят қиласиди, у ерда гулюзли паризод Мажнун васлидан шод бўлган эди, бироқ ўша васлини бу самарасиз дунё яна ҳажрга айлантириди. Лайлининг яраси малҳам топгандан сўнг, ҳайҳот... яна бир ўт уни тамоман ёндириди. Бу ўт у санамни куйдирлиб, Эрам боғининг гулини дўзахга солар эди. Бетоб тани дармонсиз ва азобга тушган, жони ғоят қийналган эди. Ерига тушган бу мотам, Лайли учун худди ўз ота-онасининг аламини тортгандек туюлди. Бу ҳол унинг дард-аламини ошириб, ғам йўлни узуноқ қилди. Мажнун бошига тушган воқеаларининг сабабчиси ўзи эканлигини билар эди. Мажнуни ота-онасининг ҳалок бўлишлари, унинг Лайли қўйида дард тортишидан бўлди. Фалак түғдирган бундай ҳодисаларга бевосита сабабчи бўлди.

Бу кулфатлар Лайлининг ғамини ортдириб, уни ғам ўтига исириқ қилиб ташлади. Ғам-ҳасратлардан зорланиб, ийғи таронасини куйидагича бошлади:

«Эй, ўзбошимча, тескари дунё, зулмингданвой, юз туманвой!! Қачонгача жонимга ситам ва қўнглимга аламини насиб этасан?! Бир гулни шапалоқлаб, япроқларини узуб совурмоқ қачонгача?! Бир баргининг ҳоли шундай бўлгач, яна уни барча ҳалқининг ўхшаш, элга баҳтсизлик ва ғам келтирадиган эмас эди. Бир сарвга қўл узатиб, шоҳларига юзларча шикаст бериб ўтиналарини тўхтовсиз ёндириб, шоҳларини ўт қилиб, ўтини кулга айлантиришдан муддаойинг нима?! У сарв сенинг наҳе, жаҳонни хароб қиласидиган зузанаб\*инг эмас эди-ку! Бунча энди бир лаълга тош уриб, уни икки тош орасида майдаламоқ? Буларга қаноатланмай, тошлиар орасида талкон қилмоқчисан. Аторудинг билан бараварлашиб, қонидан рагп олган эмас эдим. Бир кийик боласи мушкини қўриши билан, уни ўлдириш учун ўч ҳанжарини тортдинг. Уни сўйиб ташлаш билан қаноат қилмай, аъзосини тамоман парча-парча қилдинг! Бу хуш бўй таратувчи бир кийик боласи, сенинг шум асадинг эмас эди. Бир ажойиб тустовуқ учун тузоқ қўйиб, тутиб олгач, уни ўлдиришга ошиқасан! Ошиқинч равишда унинг парларини юлиб, ўт устида

\* Зузанаб, зузаноба — қўйрукли юлдуз.

кабоб килмоқчи бўлласан. Нима бўлса-да бир тустовуқ эди, у овчилик қиласидаги наер қушинг — қийиринг эмас эди-ку? Заиф, бенаво юз дард-балога мубтало бўлган Лайлини ўлдириш билан кифояланмай, ҳажр ўтига хас каби таштайсан. Муддаойинг нима, Лайли сенинг маккор золинг эмас эди-ку?!

Совурилгайсиз, эй ўтиб кетувчи фалаклар! Кўзғолинг, эй ҳазар билмас юлдузлар! Жисемимни қилдек қилдингиз, жонимни хароб қилдингизлар! Бугдой каби қоврилиб, сомон каби соврилипим қачонгача? Ҳам борлигим уйи бузилди, ҳам тоқатим иплари узишли. Жисемим чангларини охим учирив юборди, эй чарх, ҳали ҳам гуноҳим ариганий йўқми? Қийноқлариниг қўнглим уйин бузди, эй фалак, азоб-уқубатларинг тугамадими?! Бу азоб-уқубатлар ҳам менини, ёримдаги ранж ҳам менини. Унинг ота-онасининг ўлиши, менинг ҳам ғамларимни ошириди. Агар у дардга тўлган бўлса, менинг дардим икки бор қўпайди. У ота-онасининг ғамиши тортса, мени ҳам унинг, ҳам уларнинг ғамиши чекаман. Лайли жудолик балосига йўлиқкан, шунинг учун ҳам, унинг икки Мажнунча азоби бор. Унинг учун умрни ҳавас этиш ортиқча бўлганидан, жонидан кечиши ҳам таажжуб эмас!»

Лайлининг фифон ўти ҳаддан ошгач, жисмига ҳарорат туташди. Бу ўтдан гулюзли Лайли, ботаётган қуёшдек қизиди; гул барги каби юзини терлар босиб, иситма ўтидан тўлгана бошлиди. Терлари гул юзига томиб, иситмаси билан юзи чўгдек қизарган эди.

Онаси Лайлининг бу ишидан хабардор эди. Қизини ногоҳ шундай ҳолда кўриб, кўнгли изтиробга тушди, гўё жигари кабоб бўлди. Жигари пора бўлган она, бағрининг қувишига чидаёлмай, отасини ҳам хабардор қилди. Ота ҳам қизининг қаттиқ аҳволини кўриб, маломатга тушди. Ота-она ва қавму қариндошлари йиғилишиб, Лайлининг бошига табиблар келтиришди.

Куёш (Лайли)нинг эса изтироби ошиб, юзи сарғайиб, танида иситмаси ҳам зўрайди. Табиб хастанинг сиҳат топишини истаса ҳам беморининг баданида заифлик устуни келган эди. Исонафас ҳаким харакат қилди-ю, лекин қуёшнинг ҳарорати ҳеч камаймади. Шунча муолижалар билан ҳам аҳволи яхшиланмади, ажал етганидан кейин, муолижадан нима фойда чиқади? Ҳар кун унинг дармонсизлиги ортиб, ғамлари ҳам узокқа чўзилар эди.

Борган сари бош оғриғи кучайиб борар экан, қулоғига шундай сўз эштилди:

«Дард ва мотам асиригига қолган Мажнун ҳам ўлим холида экан, зорлик ва ҳижронда йигловчи Мажнун гўристонда ўлган кишидек бўлиб ётар экан. Гоҳ ўзида, гоҳ ўзидан кетиб, кўзи ўлик кўзидаек нурсиз бўлиб қолган эмиш. Тани ўз мотами билан азобланар, дардинг эса жисмидан жонини олмоқда. Юзларча ғами устига яна мотам тушиб, сенсиз мотамга мотам кўшилди. Жони ғам ва дард билан поймол бўлиб, аҳволи ҳаддан ташқари хароб бўлган».

Махваш, яъни, Лайли бу сўзларни эшитгач, бир ўти минг бўлди. Умрининг кемаси балчиқقا ботиб, ўлишига ақли етиб ётди.

Эй табиб, энди парҳез қилмайман, чунки дардим ўти борган сари ошмоқда. Шарбатдан менинг ичим куйди, кўлимга сув шарбатини бер!

### XXXV

Хазон ели bog зеболари ҳаёти шамини ўчирганда Лайли ҳаёти баҳоршиниг гулларини ажал ҳазониниг совуқ шамоли кўйка совуриб, Мажнуннинг руҳи булбули бадан қафасини атиргул узра ташлаб, яраланган гул барги сўлгунча учиб кетгани

Куз фаслининг совуқ шамоли етиб, бўстоннинг чироини сомонранг қилди. Сарқиқ касалига йўлиқцандек, бутун япроқлар сарғайиб кетдилар. Ҳамма барглар ер тўшагида касаллардек оёқ узатиб ётдилар. Баргларнинг банди пастда, гўё чўзилган оёқлар эди. Мехржон\* шамоли келгач, барглар ҳам ўз жонларига умидсиз қарай бошлаган эди. Даражатлар ҳам титрамоққа бошлидилар, мевалар уй кунжига жойландилар. Сарсар чаманга торож келтириб, бўстон аҳли гулларни эса яланғоч қила бошлаган эди.

Чинор ичига тушган ўт ҳам ўз учқунларини кўйка етказди. Бўстон болалари (сабза-кўкатлар) бу ҳийдани англаб, ўзларининг пилтадек вужудларини куйдирдилар. Чинор баргини шамол bog томон учирса, қизил барглар

\* Мехржон, маҳражон — куз фаслининг ўртаси.

билин гул тўкилгандек бўлар, чанг-тўзонлар боғни тунга айлантирган, япроқлар юлдузлар оламига ўшар эди.

Шуниси қизиқки, юз туман юлдузларнинг барчаси тупроқка кириб йўқолдилар. Ҳар бир муборак юлдуз (барг) ойна эди, унинг баанди ойнаникидек эди. Олтиндан бўлган ойна ҳеч нарсани кўрсатмагандек, бу ойналарда ҳам ҳеч нарса кўринмас эди. Ошиқнинг юзи лаълга ўхшаш кўз ёшидан қизаргандек сарик барглар ҳам ўз новдасидан қизарар, ўша ёшлар бу юзга чизиқлар қолдириб ҳар томонга қатралардек нақшлар қўярди.

Ҳар бир барг дараҳтларга ўлим номаси, барглар эса нукталардек бир-биридан айрим эди. Ел сув устига сарик барглар тўкиб, кўқимтири саҳифаларга зар сочар эди. Йўқ-йўқ, у оқар сув соф тиғ, унинг филофи олтиндан қилинган эди. Чиройлик қўлга хина қўйилгандек, токларнинг барги ҳам қизилранг билан безалган. Гулда сумбул очган, гулгун юз кокил ёйилган фасл кетиб, лоланинг кафтига доф қўйди ва бинафшанинг сочини буради.

Бир вақт совуқ сарсар шамоли келиб, сув ҳарири узра мармар тошини ёпди. Бог гулнинг мотамини тутиб, шамолнинг хуруши осмонга етмиш. Булбул ўзини азали ҳисоблаб, ўз пардаларини қора кигиз қилиб бўйнига илган. Богнинг ахволи шу қўйга тушиб, навбаҳори ҳазонга учради. Гулшанга куз уруш очиб, дараҳтларнинг баргини тўқа бошлади. Гулнинг баргини эса ерга тўкиб, шоҳларини ерга teng қилди. Ҳам лоласини заъфарон, ҳам баҳорини ҳазон қилди. Куз келди-да, гулнинг баргларини ҳар томонга учирди ва совурди.

Лайлики, хусн тоғи бошдан-оёқ жаннат гули эди, унинг касаллик шамоли тезлашиб, бўстонидаги барглар ҳам тўкила бошлади. Сочлари камандининг чигаллари ечилиб, жонлар бўйнига солинган ҳалқаларни олди. Хусн шоҳини касаллик ношод қилиб, ўз тутқунларини ҳам озод қилиб юборди. Озод бўлганлар тез кетсалар ҳам гирифтор бўлганлардан бири тек қолди. Кошлари икки қуличини очиб, кўзларининг уйига посбонлик қилас, яъни у уйга ноз кириб, элга таннозлик кўрсатмасин дер эди. Қон ёши гулни тоза қилди, ўлим машшотаси эса юзига упа-элик қўйди. Яъни, «ишқ сени жондан ажратса, дунёдан қизил юз билан кетгин», дегандек бўларди. Юзидаги ўсма, сурма, упа-эликларни тернинг суви ювиб кетди. Яъни, унинг бори куз фаслида гул, бинафша, сабзаларини йўқотган эди.

Асалдек ширин лаблари иссиқдан қуриди, йўқ, балки бир-бирига ёпишган эди. Яъни, уруғлар муҳрдек босилиб, оғзини сўзлашдан ҳам тўхтатиб қўйди. Бақбақа ўрни чоҳдек чуқурлашиб, ундаги қора хол қудукдаги кабутардек эди, яъни бу кабутар ўлгуси ва тупроққа кўмилгусидир.

Шундай бандга тушгач, гулнинг устига бинафша рангли парда ёпди. Яъни дилкаш қуёш ботаётган вақтда, унинг юзини бинафшаранг булат ёпса яхшироқ бўлади.

У нозанин мусоғир шу ҳолда ўлим талвасасига тушиди. Бу оламдан кетини кераклигини ва жонини топшириш мажбуриятида эканини аниқ билди.

Кўпчилик элдан қочиб, бир оз вақтга хилват талаб қилди. Ўз олдига онасини чақириб, юрагидаги яширин сирларини арз этди:

«Эй жони менинг маконим бўлган, жонинига менинг хаста жоним фидо бўлсан. Менинг ғамларимни тамоман ўзингга олиб, дард-аламларимга қолдинг. Мен агар минг йил тирик бўлсанм ҳам, қайси тил билан узрингни айта оламан? Қисқаси гулим ҳазон бўла боилади, бу гулистонга қишининг изғирини тушди. Жафо қилгучи фалак боғимдаги гулни ва гулимдаги сувларни қуритди. Сарвимга қизиқ ҳоллар тушиб, чаманин тарқ қилиш зарур бўлиб қолди.

Ҳар ҳолда кетар вақтим етиб, бу боғда туришим тугабдир. Бундай видолашиш маҳалида, сиримни яширишдан фойда йўқ. Сен билдингу, аммо уни кўнглингда сақладинг, мен энди уни ошкора айтаман:

Хозир омонатин топшириб, тупроққа кетар эканман, кўп аза тутма, кўз ёппларинг селини оқизма. Юзингни шапалоқ билан мажруҳ этиб, бедодлик билан ўз жонинига озор берма. Бу сўзларим маъқул тушмаслигини биламан, лекин сенга ўзга бир васият қиласман. Менинг мотамим учун кўп аза тутиб, ўзингни уриб юзингни қорайтиrmагин. Мумкин қадар сабр қилиб, тинчлик ихтиёр қилгин. Тангри сенга сабр берсин, қабиланг устида омонда сақласин. Гул кечса ҳам чаманга дард юзланмасин, кун ботиш билан осмон юзини тўён қопламасин».

Шундай кўп дуолар қилгандан сўнг, яширин сақлаган сирини очиб деди:

«Бу мотам ошкор бўлгандан сўнг, бутун тоғу саҳро ҳалқлари биладилар. Шаксиз, менинг у ғариби зорим, қайғу шомидга қора куида қолганим, менинг ёдим жисмининг ҳаёти бўлган, ўлмоғи эса хайрбодим бўлганим,

шамолдек даштларда ҳар тараф саир этиб, тог орасидаги садодек чирманиб юрса ҳам, бу сўзлар қулогига етади, бу ҳодисани эшитади. Эҳтимол бу жон қийновчи қиссадан у интизор воқиф бўлиб, менинг руҳимни истаб, унинг руҳи ҳам ўз гавдасини тарқ этар ёхуд бу тарафга келиб, умрим қуёшидек бошимга келар. Жонни фидо қилмоқ билан фироқ жабридан кутулиб, элга ишқ йўл-йўрини кўрсатар. Тупроғини тупроғимга қўшиб, жонини эса мен томонга йўллар.

Унинг зор гавдаси жонсиз бўлиб, тупроқ устида ётса, зинҳор уни ҳурматлаб, менинг ёнимдан ўрин бергайсан. Унинг жисми муқаддас, асли покдир, кўз ёшинг билан ювсанг ҳам арзиди. Сен гина қилмай, меҳрибонлик билан унга жон пардасидан кафан қилгин. Мени ҳам ўша кафана ўраб, икки баданга бир хил кафан қил. Фарзандингдек унинг ҳурматини жойига қўйиб, ўз фарзандинг билан бир ерда ётқиз. Жон жонга уланса, икки фарзандни бир тобутга ётқиз», деб онасига васиятини тугатиб, сўздан тўхтади, кўзини юмди. «Мажнун» сўзини айтиб жон берди: энди ҳар қанча Лайли деб чақирсанг ҳам у йўқ эди.

Бу қора кунни кўрган онаси шундай қаттиқ фарёд чекдикни, гўё унинг ўқи учиб осмон бағрини ҳам тешиб ўтди. У дилрабонинг, яъни Лайлининг бошидан, ўлим айлангандек айланди. Унинг товонларига кўзини қўйиб, киприклиари билан қитиқлаб уйғотмоқчи бўлар, яъни уйқу вақти эмас, кўзингни оч, оёққа тур, хандон ташлаб, сўзлагин дер эди. Гоҳ унинг кўлини қўйнига маҳкам тортиб, титраб, йиғлаб, уни қучоқлар, яъни унинг уйқусини ғоят қаттиқ гумон қилиб, уни уйғотиш учун кўлини тортарди. Унинг тўзғиган соchlарини тўплаб, қоронги мотам кунида шам (яъни Лайлининг юзини) кўргизмоқчи бўлди. «Кечанинг қоронғилиги қолмади, кўзингни оч, ухлаш муносиб эмас» дерди. Гоҳ юзини юзига қўйиб, кўз ёшлари билан юзига сув сепарди. Яъни юзига сув тегиб, ногоҳ у ой сесканиб уйғонармикан, деб ўйларди.

Шундай аҳвол билан кўп тўлғанди: лекин оғир уйқуга толган маҳваш кўзини очмади. Унинг уйғонишидан умиди узилгач, куёшга абадий шом тушди. Оқ сочини ёзиб, фифонлар чекди, ўрилган соchlарини юлиб ташлади: охи билан жаҳонни қуйдириб, уни совутиш учун кофур сепар эди. Кўксини ёқасидек чок қилиб, кўнглидан алангалаар чиқарди. Гўё тоғ ёқасини йиртиб, фалаклар қуёши ўзининг учқунларини сочгандек эди. Тирноқларини юзига урар, тирноқлар эса тирноқча келадиган ерларни ўйиб олар эди.

Ўйилган ерлардаги қонлар, кўз булоғидан оққан қонлардек оқарди. Фифон тортиб айтарди: «Эй бўтам, қандай оғир уйқу экан бу?! Кўзингни оч, ҳаволар соғ, қизлар эса гулшанга бормоқчилар. Барчалари чорбоғ сайрига майл қилишиб, «Лайли келармикан», деб маҳтал бўлиб туришибди. Улар юз хил зар-зеварлар тақиб ясалганилар, ҳаммали-ри кўз тутмокдалар. Ўрилган соchlарингни ёзиб, оламга хуш ҳидларини таратай. уни ювиш билан зулмат орасидаги ҳаёт сувини кўрсатай. уни тараш учун кўл очиб, қоронғилик ичидаги йўллар кўрсатай. Ўриш, таралиш тугагач, бўйи-бастинг ганжи узра икки илон ташлай. Илон ҳам эмас, кора чилвир, унда кўнгилни боғлайдиган бурамлар бор. Ўсмадан қошлини кўқартириб, кўзинг мижжаси қиличига яшил қин ясай. Кўзларингга сурма қорасини тортай-да, эл кўзига дунёни ҳам қорайтай. Сенинг юзингга эликни суртмоқчи бўлганимда, унга юзим қизиллигини қўшай. Ёмон кўздан сақлаш учун юзларингга нил чекай. «Бол» сўзи остига нуқта қўйғанларидек, ширин лабинг остига хол қўяй. Бўстондаги гултоҷихўроздоналари каби юзингга яна хол қўяй. Сочингни шундай рўмол билан боғлайки, унда ҳам кўринисин, ҳам яширинисин. Шундай гулраиг либос кийдираики, ақл ҳам лол бўлиб қолсин. Сени замона оғати каби ясантириб, гулшан сари юборай. Қизлар билан гулшанда хиром қилиб, дин аҳли қошида зоҳидликни ҳаром қил.

Мажнун ҳам интизорлик тортиб, боғ ичра зорланиб фифон қилмоқда. Сен кечикиб борганингда, у дилтанг бўлиб, дарҳол қайтса ва мендан сўраса, нима деб жавоб бераман? Ҳам уни, ҳам мени зор қилма, ундан мени шармисор қилма!»

У охи билан жаҳонни ва осмонни бундай қорайтирганида, ташқарида отаси бош яланг, ёқаларини йиртиб, кўксыига тош уриб йингларди. Ёлғиз отаси эмас, балки бутун қавму қариндошлари бу азада ҳасрат ёши тўқардилар.

Тақдир Лайлини шу ҳолга солди, энди Мажнун сўзини бошлай:

Мажнун ўликлар билан бирлиқда қабристонда ялан-точ ётарди. У ҳам гўристон ичидаги бўлган ўликлар каби жондан ажралган ва тани ҳам тупроққа аралашган эди.

Лайлига эса бундай нотавонлик етиб, бу хастажонлик уни йиқитган эди. Маъшуқа шундай дардли бўлганида, ошиқнинг иши албатта ҳалок бўлиш-да.

Мажнун гоҳ тушида, гоҳ ҳаёлида, ишқилиб ҳамиша

Лайли билан бирга бўларди. Гоҳ пок кўнгил, гоҳ хотиф\* уни дилдоридан воқиғ қилиб, маҳваш ажал қўлидан майни олгунча бўлган ҳолларни айтар эди.

У девона, яни Мажнун симобга ўхшаб титраб-қалтираб тўсатдан қулогига бир овоз эшитилдики, у қуйидаги шум хабарни эълон қилмоқда эди:

«Эй, дарду бало қўшинларининг шоҳи! Ишқ аҳли эшигинг олдида тупроқ бўлган зот!

Эй дард ўлкасининг қаҳрамони ва ишқ аҳлининг хукмрони! Ишқ аҳли қулигинг ҳавасида бўлган, тургии, эндиликда ётиш чоги эмас! Тоза боғингга хазон тушиб, чироғинг эса тоңг шамолига учради. Булбул бўлсанг парвоз қил! Лайли шамига парвоналигингни бошли!

Ёр сафар ишига киришди, ҳамроҳга маҳтал бўлиб сени кутиб турмоқда. Унга йўлдош бўласанми ёки у ўзи ёлғиз сафарга кетаверсими?»

Мажнун аҳвол нималигини билгач, тани жуда кучсизланниб кетган бўлса ҳам, қоплон каби ўрнидан сакраб турди ёки осмон кийиги тоғдан иргигандек бўлди. Дарҳол қабила томон югурди ва оғзида висол куйини тараниум этиб, жонини қўлга олиб садақа қилмоқчи, Лайли учун ўз жонини курбон қилмоқчи бўлди. Шодлик кўз ёшини ёмғирдек ёғдириб, яшиндек сакраб юрарди. Мехрининг ўти жаҳонни ёритиб, балки қуёш каби бутун дунёга нур таратиб, ўлдирилишдан қўнглида ҳеч қандай қўркинч бўлмай, душманидан ҳам ваҳимага тушмасди. Эл эса унинг ҳайбатидан ва баъзилар ваҳший ҳайвонларнинг оғатидан қўрқувга тушардилар. Шу онда у Лайли эшигига қадам қўйди, лекин йиртқич ҳайвонлар орқада қолди. Мажнуннинг бундай ҳайбатидан Лайли қабиласи одамлари қўрқиб, жойларидан кимирлаётмай қолдилар. Лайлининг ҳовлисига етганида, у ҳеч тортинимай уй ичига кирди.

Лайли ўлими олдида, онасиға қилган васиятларида, Мажнун бу даргоҳга келаркан, унга ҳеч қандай озор берилмаслигини илтижо қилган эди. Бу жондан азиз ёри, балки абадий йўлдоши уй ичига кириб, бир-бирини кўргач, ҳам у, ҳам бу муродларига етдилар.

Лайли жононига қандай жон фидо қилган бўлса, Мажнун ҳам жонондек жон берди. Лайли абадий уйқуга кўз

юмиб, йўлдошига етишди. Мажнун эса унинг йўлидан бош тортмай, ўз жонини фидо қилди.

Хисобезиз кишилар уйга кириб, Мажнун ишига назар согланларида, унинг жонсиз гавдаси ерда узала тушиб, Лайли билан баравар ётганини кўрдилар. Кўрилмаган бундай воқеа қабилани ҳайратга туширган эди. Уларнинг бундай ишқ ичидаги ўлмоги барча элнинг ҳам ишқини пок айлади.

Таъзия ўтини пасайтирганларида сўнг, ўртада шундай бир ажиг сўз ўтди: қайси суратда кўмиш керак.

Барчалари дедиларки: «Бу ҳар икки ғамгин бутун бузукликлардан пок эдилар. Ҳаёт чоғларида бу раҳмисиз ишқ уларни бир нафас бўлса ҳам шодлантирамади. Айрилиқ биёбонида жонларида тўйиб, армон билан оламдан ўтдилар. Уларнинг руҳлари жанинатда абадий висолга етишади. Шунинг учун ҳам ҳар икки баданин қўшиб, бир кафан, бир гўр ясаш керак. Жонлари бўлса бир-бирига қўшилди, тупроқлари ҳам тупроқларига қўшилиши мувофиқидир».

Лайли ҳам шу васиятни қилганини эсларига туширгач, барчалари шод бўлдилар ва керак нарсаларни ҳозирлаб, ўлиқни одат бўйича ясантиридилар. Бир тобутга солдилар икковни, жонсиз келину ўлик күёвни. Ҳар икки гавда бир кафангэ жойланди, йўқ-йўқ, балки икки жон бир бадаинга кирган эди. У икки дилоромнинг бир тобутда ётиши, худди бир бодом пўсти ичидаги қўш донага, дугонага ўхшар эди. Йўқ-йўқ, уни қўш дона дема, у дона дугона ҳам эмас, дугона икки бадаандан иборат бўлиб, ҳар иккаласининг бошқа-бошқа кафандари бор. Булар шундай бир дона эдиларки, аслида икки жуззв деб айтиш мумкин бўлса ҳам, лекин ҳар бири бир-бирига ёпишган бир узв эди. Буларга васл ваҳдатининг шиддати, икклик мажолини бермаган эди. Ҳар икки бадаан дона каби бир бўлганидан, дона қобуғи каби кафандари ҳам бир бўлди.

Алқисса, бу жонажон ёрлар, абадий висолни тоғач, тобутлари устига чиройли рангдаги ажойиб нақшилни ипак пардаларини ёпдилар. Уларни бош устига кўтариб, гўристонгача олиб бордилар. Бу икки дилрабони тобут билан гўр ичига оҳистагина олиб кирдилар. Мўлжалланган жойгача олиб бориб, тупроқ гарнбонасига қўйдилар.

Уларни тупроққа қўйгач, қоронги гўрдан, ҳайҳот, тезда чикдилар.

Қора булутлар ой билан қуёш юзини бекитгани каби гўр бир бўлгандек қабр ҳам бир бўлди. Ишқ аҳлининг

\* Ҳотиф — яширини товуш.

умид шамлари ўчди, чунки ой билан қуёш ерга ботган эди... На ишқ ахлиниг шохи ва на ҳуси осмонининг моҳи қолди.

Лайлиниг ота-онаси, қавму қариндошлари биргалашиб, ҳар кун икки маҳал йифилиб, қабр устида йиглашар эдилар. Замон ўтиши билан, булар ҳаммалари ҳам бир-бир тупроқка жойланди.

Эй фифон чекувчи, йигла! Умр уйи барбод бўлмоқда... У икки ёр кетган бўлса, мен ҳам, дилнавоз ёрим ҳам қолмаяжакмиз!

## XXXVI

*Ишқ таърифидақи, айнишинг\* нурли тобланиси тупроқни ҷашмадек оқизади; шининг\*\* учқунлари шуъласи кўнгуллар кўшикига нуқсон етказур; қоғининг\*\*\* вазмин тошли тоги кимга юкланса нобуд этар ва нуқталарининг тоза дого ҳар чок кўнгилга тушига лоланинг беш баргилик қонга бўйиди*

Эй ишқ, ажойиб кимиёсан, балки оинайи жаҳоннамосан. Сенинг зотингда кимиёлик ҳам, оинайи жаҳоннамолик ҳам бор. Сенингки зотинг иккidan экан, ҳар иккисини ҳам исботлаб берайин.

Сени кимиё дедим, мартабаңг ундан ҳам буюкроқдир. Фалак сенга шундай куч берганки, мисни ҳам олтин қиласан. Яратгувчи инсонни ҳалқ қилган экан, гавдасининг лойи тупроқдан бошқа нарса эмас. Сен инсонга яқинлашгач, унга ошиолик қилгач, у кимиёга айланди. Инсоннинг юзини, балки хоксор танини ҳам олтин қилдинг. Бу билан чекланмай, у бечорани ҳас каби жудолик ўтига солдинг. У ўтда тўлғаниб, куйиб, бутун вужуди тамоман эриди. Ўзи ҳар қандай ғубордан ҳоли бўлса ҳам, шу куйиш билан унинг вужуди олтиндек пок бўлди. Бу тупроқдан яратилган гавда олтин пок бўлди, сараланиб покиза ҳолга келди. Ўтда куйиб, пок, ғуборсиз бўлди, олтигини

эмас, кимиёваши бўлди. Ситаму жафолар кўрсатсанг ҳам, тупроқни кимиё қиласан.

Эй ишқ! Иккинчидан, сени жаҳонни кўрсатадиган қўзгу каби жуда ёруғ дедим. Бунда ҳам тафовут бор, кўзи ўткир кишигина унинг фарқини билади.

Искандар ҳам пўлатдан бир оина ясаб, Рум элида минора солиб, минорадан ўша оинани Фарангистонга қаратган эди. У оинанинг жамолида бутун Фарангистон акс этиб, кўриниб турарди. Оинанинг шундай зиёли хислатини билишгач, унга «Оинай жаҳоннамо» деб ном беришиди. Ҳақиқатда оинай жаҳоннамонинг ўзидир.

Эй ишқ! Жаҳонни нурлантирувчи қуёш ҳам сенсан, олами кўрсатувчи қўзгу ҳам сенсан. Кимиинг кўзи сенга тушган бўлса, у ер ва кўқдаги нарсаларни аниқ кўрди: сени кўришини ихтиёр этган замон ҳар томонга боқса, ёрини топди. У ўз вужудини йўқотиб, абадий ҳаётга эришиди. Ишқ баҳт ва давлат ҳисобланиб, киши булардан бир нафас ҳам ҳоли бўлмайди.

Унинг сирини икки хил қилиб айтдим; аввалгиси рамзий ишқдир. Кимки дард, эриш, куйиш, юзларга шуъла билан ёруғланиб, поклик вассфига эга бўлса, шундагина бирорвга ошиқ бўлади. Унинг ишқи ичиди тортган фироқ ва дардлари уни ўзлигидан тамом ажратиб, ягона қилиб кўяди. Сўнгти ишқни ҳақиқий деб билгилки, давлат унга рафиқдир.

Аввалгисида киши тозаланиб, иккинчисига ўтса, йўқ-йўқ, ўтиш эмас, балки ҳақиқий ишқни ўзига тортиб, кўнглига висолнинг уругини экса, ҳам уни бутунлай торож этиб, унинг рамзий шаклидан асар қолмаса, кўринадиган жойдан кўринимасдан мақсадга сингиб кетса, ҳаётдан ва коинотининг яратилишидан мақсад шудир.

Мажнун бу икки ишқининг бирига етишиб, иккинчисидан ҳам баҳра тоғди. Бу ишлар Мажнуннинг ўзидан бўлмай, балки ишқ уни ўзига жазб этган эди.

Кимки ишққа дучор бўлиб ёки эҳтирос машъяласи унга шуъла урса, тог бўлса ҳам вужудини сув қилиб бор, йўғини нобуд этиб юборади. Ишқ чақмоғи Тур тогидан ловуллаб кўрининганди, шу тог ҳам сувдек эриб чайқалган эди. Бу шуъла кўнгилга тушиб таъсир қилгач, куймоқдан бошқа чора йўқ. Бу ишқ ўти кимга насиб бўлса, ундан жаҳоннинг куйишига ажабланиб бўлмайди. Ўтда қил қандай буралса, куйган ошиқнинг жисми шундай тўлғонади. Бу ўт ошиқни кўз ёшига гарқ ётса ажабланма, чунки чақни чаққан жойга ёмғир ёғади. Кўз ёни бу ишқ

\* , \*\*, \*\*\*— «Ишқ сўзининг ҳарфлари айни — булокка, шини — шуълага ва қоф — тоқка ишора.

ўтини камайтиромас экан, таажжуб эмас, чунки чақининг ёмғир сувига не парвоси бор? Кимки ёлғондан куйиш, оҳ-воҳ ва зор билан ўзини ясама ошиқ қилиб кўрсатар экан, ундай кишининг ишқ ўти элини ўзига тортолмайди, ёлғон тонгга ўхшаган беҳуда бўлади. Капалакнинг ранги қанчалик дилга ёқимли бўлса-да, аммо парвонадек ўз жигарини куйдирувчи эмас. Ҳар қандай ранги сариқ кишини ошиқ деб бўлмайди, чунки ҳар бир сариқ гул ҳам заъфарон бўлолмайди. Жазб этолмайдиган сариқ юз риёли бўлади, самғ\* қаҳрабо ўрнига ўтмайди. Сариқликда қанчалик машақкатлар кўрган билан зирних\*\* олтин бўла олмайди. Ҳар қандай оҳ ҳийладан иборат бўлса, у иссиқ ҳам, совук ҳам эмас. Ҳакиқий ошиқ ногоҳ совук оҳ чекса, унинг шу совук оҳи ҳам оламга ўтсолади.

Куз шамоли совук нафаси билан япроқни қуритади ҳам корайтиради. Бедард кишининг тўйкан кўз ёши мешқдан\*\*\* тўкилган томчига ўхшагандир. Ишқ ахлининг кўз ёши тўкиши шамнинг дурдоналар тўкишига ўхшайди.

Кишининг дардли бўлишига сабаб ишқидир, ишқ кишини искала дунёдан ҳам ажратиб кўяди. Парвонани ишқ масти масаса, ўзини доим ўтга урармиди? У куяр вактда жонидан кечган экан, икки жаҳон билан унинг нима иши бор?

Икки дунё ишидан хабардор бўлганда, телба ногоҳ ўзини ўтга солармиди?

Ўтнинг сачрашидан боланинг хабари йўқ, ўзининг куйини ҳам билмайди. Узоқдан қараганда киши фақат ўтнинг алангасини кўради, куйган киши нишона кўрсанади.

Ишқ кимгаки азалдан насиб бўлса, унга ҳеч қандай зарар тегмайди, у озод ва пок бўлади. Парвонанинг қанотидаги холлар — ишқ доғининг нипоналари. Яратилишиданоқ унинг қанотида доғ бор, ишқ уни ҳеч бир тарк этган эмас. Бу ишқнинг ўтига даво ахтариб бўладими, ҳар бир орзуманд кишига у насиб бўлармиди?

Ё раббий, мендек дардманд, ҳижроида қолган кимсанинг жонини ишқ ўти куйдирса ҳам кўнглимни бу ўтдан ғамгин қилма, балки шавқини дам-бадам кўпайтиргин. Севги ўтининг чўғларидан танимни қуритиб, шуъласидан кўзимни равшан қилгин. Оҳимни у ўтнинг тутунига ўхшатиб, ўша тутун билан кўз ёшимни равон этгии. Кўнглимнинг куши самандар каби ишқнинг ўтхонасида ором тоши. Шу ўтнинг учқунларидан кўнглим кушига дона сочини, унинг тутантариқ ҳас-ҳашакларидан ошиёна бергии. У дона билан кўнглим кушини тўқ этиб, ўша шуълалар орасида йўқ қилиб юборгин.

Эй, косагул, оташпарастлар оловини ёқкин! Менинг ғамим обнус\* ёғочига ўхшаган қора қайғудаидир. Яъни бир пиёла муғона майнингдан бериб, у билан шимма ўт солгин!

## XXXVII

Фалак эҳтиромли, қўёши писбатли осмон бўғим шавдошот, яъни, Султон Усайе баҳодир мадҳида ҳоснини тақдизиб, сарбисотида кўп лаъл ва яхши сақланган дигъ ва намоён насихатлар дастурхонида мевалар ва гүнбози низу небо матларни ул ҳазратга қулоқга олмоқ ва оларни солмоқни ниге чақириги

Эй, замонининг соқийси, ғам ахлига шодик қадаҳини тутгин. Қадаҳингни гардун қилиб, аввал унга шағафкорлаг бода қуйгии. У пиёла лиммо-лим бўлиб тўғзач, сўнира менга ҳавола қилгин. У қадаҳини кўрини биласок ҳунсалуб кетиб, бирданига шундай сипқорайиниң сенгина ўхшаш ўша тўла қадаҳ ўз атрофида бир томони юздунини ҳам тополмасин.

Шундай қилиб, сўзимни фалакдек юқорилатиб, юлдузлар дурлар сочайини. Дарёнинг дурри ва кониниң лаълни каби сўзларни тонгач, уларни шаҳзодаси сабабинлабайни.

У — адолатли шаҳзодадир, етти оғизи таъсиси бўлган дир. Бутуни коинот, замона султони ғазарини таъсис да-

\* Самғ — дарахт елими.

\*\* Зирихи — Олтингугурт билан маргимуш аралашмаси.

\*\*\* Мешқ — кўй ёки эчки терисидан қилинадиган сув ёхуд қимиз саклагич. Ўзбек тилида «меш» дейилади.

\* Обнус — қора тусли қаттиқ ва қулоқнинг сарбисоти.

гоҳининг тупроғи ҳисобланади. Унинг зотига иззат ва тамкин хос бўлиб, ишида лутф, чаққоилик ва ғазабдир.

Уруш чоги қаҳр-ғазаби жўш урса, базм чоги май пиёласини кўтаргандা лутф бағишлайди. Факат базмда эмас, лутф доимо у билан биргадир, унинг гавдаси холис лутфдан яратилгандир. Амаки, тога ва оталари ҳам, унинг ўзи ҳам ҳаёли ва одоблидир. Унинг табиатида саҳоват билан шижаот бор, шундай бўлгач, унга бутун дунё итоат қиласар экан, ажаблаймаслик керак. Уни мақташ, осмонини буюк деган сўздир. Ақл билан ўйлаб қараганда, у сўзига содик киши экан, саҳифалар узра қалам тебратиб шафқатли кишилардек унга насиҳат қилиш мувофиқдир. Э, мулк гулшанининг истигмоли сарви, нозли сарви ҳам эмас, балки жуда ҳам юксак сарви!

Сўзларимга кулоқ солиб, бу дурларни кулоғингга исирға қилгин. Жаҳоннинг бевафо эканлигини ва умр биносининг бебақо эканлигини унутма. Жаҳон сувнинг устида, умр бўлса елнинг устида қарор топгандир. Ким сув билан тупроқка шод бўлди? Шамолга қачон суяниб бўлиди? Киши юз йил жаҳонда шоҳ ёки хонақоҳда гадойлик қиласа ҳам, ўлим аждари оғзини кенг очгаңда, ютилиш учун шоҳ билан гадо тенгдир. Сен хоҳ айш ичиди, хоҳ ғаму дард орасида бўлсанг ҳам ҳақни бир нафас унутма. Ҳам худонинг қаҳридан кўрқкин, ҳам раҳматидан умидвор бўлгин. Агар шоҳлар менга бўйсунсин десанг, қашшоқ, гадолардек доим ўзингни наст тутгии. Шоҳлар шоҳи бўлганингда ҳам факир одамлардан узоклашма, уларнинг ўйлига тупроқ бўл.

Ота-оналарга баравар эҳсон, мурувват кўргазгин. Сенинг доимо одат ва расминг ӯларга қуллуқ қилиш бўлсин, буни икки дунёда ўзингга саодат билгин...

Сенинг отанг шоҳ Султон Ҳусайнининг акасидир, сенга ҳам ака, ота ўринидадир. Бу икки отага ўғиллик қилгин, ўйқ-ўйқ, шу икки шоҳнинг қули бўлгин. Бу икки жаҳон соҳибларига сен фарзанд бўлдинг. Иккисини ҳам ўзингдан хушиуд қилгин, бу дунё ва охиратда сенга фойда бўлади. Уларга қуллуқ қилишинг, сенинг шоҳлигинг ва жаҳонпеноҳ шаҳаншоҳлигингдир. Бири сендан ризо бўлса, биридан карам, илтифот топасан.

Бир мамлакатнинг ҳукмдори бўлиб, иқбол ва шавкатнинг ноғорасини чалгудек бўлсанг, зинҳор зулм ишини узиб, инсоғ ваadolat биносини курғин. Мамлакат ҳалқига меҳрибоилик қилиб қўйларга чўпондек муомалада

бўлгин. Ким бўрилил қиласа, уни қувлаб, ўша ерининг ити билан уни овлагин. Золимларнинг зулмидан ҳалқни асрар, қўйни ҳам бўридан омон саклагин! Мазлумга золим зулм этгудек бўлса, унинг додини бериб, мазлумнинг хотирини шод қилгин. Мазлум ўз мақсадини арз этолмаса, қайта-қайта сўрашни фарз билгин. Уларнинг аҳволини сўрар чоқда сенинг хунаринг лутф бўлсин, шундагина уларнинг изтироби таскин топади. Мулоҳимлик била унинг ҳолатини англаб, адл билан ғамдан куткар. Амалдорларнинг зулм қилишдан тийиб, ўзинг, ўзинг ҳам қўлингни зулмдан торт. Қассобнинг қора молини парвариш билан семиртириши, ўлдириш — сўйинш учундир. Парваришдан ҳўқиз нима баҳра оларди; у ботмонлаб семирса бўлди. Элнинг молини ўзингникидек билиб, элни ўз бола-чақаңгдек билгин. Яъни, ўз бола-чақаңг қандай асралиб, молинг қандай сакланса, элнинг бола-чақасини ҳам шундай асрар, эл молини ҳам ўғридан омон саклагин. Элнинг моли золимларга кетса, маҳшар куни шоҳ жавобгар бўлади. Агар шаҳарларда бошлиқ бўлсанг, саҳрода (кишлоқда) ҳам шунингдек сиёсат юритгин. Токи мусоғирлар, йўловчилар, савдогарлар озор топмасинлар. Кароқчи савдогарни тўғсанда, қўлидаги паншахасини ҳам найза ўрнида ишлатиб, уриб ола беради. Шуниси қизиқки, ўғридан қолган нарса билан жонини кутқарив шаҳарга етганда тамгачи\* ҳам унинг бошига келиб дўқ билан закот сўрайди. Бундай нарсалардан ўзингни асраригин. Шундай ишларнинг фойдасини кўргач, хурсанд бўласан.

Хар қандай ёмонликлар хотирингга келса, тангрини ёсининг туширгни. Зулм қилиш мақсадинг бўлиб қолса, шоҳни (Ҳусайн Бойқарони) кўз олдингга келтир. Мана шунда бутун ишларнинг жойида ва қўнгилдагидек бўлади...

Эй соқий, бир қадаҳ олгин, шаҳзода унга май қуйиб, менга узатсин. Олдин ўзи шимириб, сўнгра менга ҳам ичирсин.

## XXXVIII

*Бу дард ийғиси тугашининг тараниуми ва бу ҳасратномаси оҳирининг айтилиши ва тартиби авзойининг аф-*

\* Тамғачи — савдогарлар молидан божк олувчи.

**сонасими тузмоқ, хато ва камчиликлари рақамларига  
этироф айтуб, бу бобда ҳақдан афв сўрамоқ**

Шукрлар бўлсинки, бу дард достонининг ҳар сўзида дарднинг юзларча нишонаси бордир. Унинг вараклари жон пардаларицандир, ошиклар бу варакларни жонлари билан безагандирлар. Кўзининг қорачиғини сиёҳ қилиб ёзгани — кора қайгу можаросидир. Бунда ёзилган ҳар алиф, ошикларнинг кўксига кесиб ёзилган алиф нишонидир. Бунинг нуқталари — яширии тикан нишоналаридир, йўқ, балки у доғ қораларицандир. Ҳар бир дол ҳарфи хам бўлган қадди «дард» сўзининг иккни ёнидаги долларидир. Бундаги айнларнинг кўрининши, хижрондаги ошикларнинг кўксига урилган наълга ўхшагандир. Бу асарининг ҳарфма-ҳарф сарлавҳаларининг қизилда\* ёзилиши — ошикларнинг қонидандир. Саҳифаларнинг юзида дарди жилваланади, мистар\*\* чизиги — ҳажрининг катта йўлидир. Андух қўшини орасида тўполон гавго кўтарилиб жон мулкини олинига зўр беради. Бундаги ҳар бир сатр уруш қўшинига ўхшаб саф тортгандир. Йўқ, бу сафларнинг бариси меҳнат ва ғам аҳлидир, ғам даштида мотам тутган кишилардир. Буларнинг ҳаммаси Мажнуни ғамидан аза тутиб, Лайли ўлими учун кора кийгандирлар. Яъни, бу фироқнома менинг қаламимдан тўкилган томчилардир.

Бу мотамномани қанчалик чўзган бўлсам, шунча мотамзада бўлдим, ишоят, йиглаб-йиглаб тутатдим.

Эй тоңг шамоли, тўхтамасдан эсгин, тимоқни мижозингга лойик кўрмасдан тоғ, дашт, водийларга ва жаҳоннинг бутун бурчакларига бориб, жаҳондаги ишқ аҳлига бу қиссанинг тугагани тўғрисида иидо қилгии.

Қаердаки бекарор овора, баҳти қаро кишилар бўлса, уларнинг ҳаммаси олдимда тездан ҳозир бўлсенилар. Менинг бу улуғ мотамли қора шаҳримга кириб кезсенилар. Бу ер ишқ мамлакати бўлиб, бунда сарсон, саргашта бўлганлардан бири шарқ қуёшидир. Бунда ишқ аҳли учун мадрасалар қурилгандир, дард аҳли унда мажлислар тузмоқдалар. Кимнингки хаёлида ишқ ичра камолга эриниш

орзуси бўлса, бу мадрасага жойлаб, ҳужрасига керакли нарсаларни ҳам тайёрлаб берайин. Бошлаб сабоқларини ёзив, мадрасада бирорга шуни вазифа қилиб берайинки, бу варакларни ўз олдига қўйиб, унга шундан сабоқ берсин. Кимки шунга қобилиятли бўлса, ғам ва балоларнинг дарсини ўқисин. Бу ҳужрадагиларнинг овқати жигарни куйдирадиган ғамларидир, суви ўринида бўлса, кон қатраларидир. Кундузи ўқиладиган сабоқлар бало ва ишқ йўлида юз мубталолик ҳадисларидан иборатдир. Кечки емоқлари эса чирок, андух ва бағир доғи тутунларидир.

Кимнингки иши ривожланиб, ишқ аҳли орасида шухрат топиб, миясида ишқ жўш уриб, овозидан балонинг хуруши чикса, вужудини мухаббат ўти тутиб, унинг тутунларидан қуёш бекилса, оҳининг шамоли кўйган вужудининг тупроғини учирив, кўз ёшлари унинг ўтини ўчирса, жисмидан асар қолмай, кўнглини ҳам йўқотган бўлса, ана шундай кишилар учун бу ишқ ерига иморат солиб, элини киришини кўзда тутдим.

Замонанинг ягонаси бўлган ўша Мажнуни ва Лайлilar ишқ йўлида ягонаидирлар. Улар бу тупроқ дунёсидан чиқиб, жаинат сари кетдилар. Мен улар учун бу ерда қароргоҳ, мұхташам мозор ясадим. Бу мозорнинг саноқсиз айвон ва пештоқлари минора ва гумбазларга ўхшайди. Фалакдек юксак бу гумбаз шу иккисининг қабридир. Қандилига бекитилган шамига кечаси юкоридан нур ёғилиб туради. Нозикликда у гумбазнинг кабутарлари парига ўхшагандир, йўқ-йўқ, ҳарам кабутарларидир. Бу гумбаздаги кабутарлар учолмайдилар, чунки фаришталар қанотлари билан уриб, уларни учгани қўймайдилар.

Ишқениз кишилар бу ерга келмайдилар, бу ердаги завқ ва хушнудликлардан маҳрумдирлар. Ишқенизлар, бунда кўришимайдилар, бу ерининг зиёратчилари малаклар эмас, ишқ аҳлидир. Бу ғам ва дард кўрган кишиларнинг ҳар бири — ишқда ягона бўлганларнинг барчаси буни қабул килишиб бу пардада яширин йўллар топдилар.

Кимки бу ҳарамнинг маҳрами бўлиб, ундан файзлар олса, кимнингки муроди ва эътиқодининг сармояси ишқ бўлса, уйдан кишини бу жанинга келтириб, бу мартабага сазовор этгиси. Доимо унинг аҳволини завқти қилиб, ишқ бобида камолга етказгин. Унинг ишқини ўлмас, абадий этиб, ишқи билан бирга йўқлик сари йўналтириб.

Ишқдан ёт бўлган иопоклар ўзига ёлғондан ошиқ номини олганлар йўли шишадан тўкилган қизил майдек кўзидан қон ёш тўккан иопокнинг йўлидек фасод тўфони ицида бўлади. У ёлони ошиқ илои каби ўралгани билан

\* Ҳар бобининг сағанхаси қизил сиёҳда ёзилган, шунга ишора килинади.

\*\* Мистар — чизикенз қоғозга чизик тушнорни учун қасни қоғозга ишлар тортиб ясалган чизғич, транспорант.

унинг кўнглида заҳардан бошқа ҳеч нарса йўқдир. Ўзини ясама ошиқ илиб, мақсад ва муддаоси нафс бўлса, ундаи ёлғончи ошиқни асло муродига етказма ва бу жанинат боғига яқинлаштирамагин.

Мен хастаки бу асарни ёзибман ва таҳрири учун қалам тортибман, бу авадий ишқни ҳикоя қилишдан мақсадим афсона эмас эди, афсона деб ёзмадим. Балки бунинг мазмунига рух мойил бўлди, лекин афсона бунга бир баҳона, сабаб бўлди. Бу сатрларга тийран мазмун ёзилди, афсона эса унга ярашик либос бўлиб тушибди.

Анави гурух\* ҳам сўзда шукух, дабдаба билан бу номани ёзив, саҳифалар юзини безаган эдилар. Гарчи, уларнинг сўзлари ва фавғолари жаҳонни ва кишиларни ўзига қаратган бўлса ҳам, лекин улар ёзган нозик маъноларнинг шавқи форсча бўлиб, унда туркича завқ озроқ эди. Форси тил билан сўзлар назм этилганидан, фақат форсча биладиганларгина баҳра топтилар.

Мен эса қиссаларни турк тилида тузиб, бу афсонани ҳикоят қилдим. Бу асарнинг шуҳрати жаҳонга тўлиб, турк эли ҳам баҳра топсин,— дедим. Чунки ҳозир жаҳонда соғ идрокли, хуштабиат турклар кўпайган. Гарчи, бу асаримнинг ўғити камроқ бўлса-да, ғам емаслик керак, чунки унинг аслида завқ кам эмасдир.

Инсоннинг тилаги камолга эришмоқдир, яна унга дардшавқ ҳам мақсад бўлмоғи лозим. Кимки билимдон экан, ундаи кишининг дарди бўлмаса, ундан нима фойда? Мажнун жаҳон аҳлига ўт солса, Афлотун ҳам шу ўтда куядиганларнинг бири бўлади.

Булбул сайраб турганда, кишининг анқо билан нима иши бор? Қулоқ солгувчи ишқ дарди билан тарбияланган бўлса,— ҳикояда ҳам шундай дард бўлмоғи керақдир. Эшигувчи дардга пайванд бўлса, унинг бағри ўтга ўхшаган бўлади.

Ёнаётган чоқда ўтга қарагин, сув уни ўчирса, ёғ ёндиради.

Мен ҳам бу майни сузиб, туркича нағмалар тараниум этдим. Бу нағма эл кўнглига мувофиқ келади, чунки бу навҳанинг мунги кўпроқдир. Мунглиман, мунгдан хабардорман, дардли кишиларнинг сўзи менинг сўзимдир. Шубҳасиз, бу асар қачондир бир ўқилса, ўқувчининг хотири бузилади. Мажнун Лайлини ёд этгандаги каби унинг кўзидан селдек ёшлар оқади. Гуноҳ ва хатоларим ора-

сида қолиб, бу номанинг юзини қора қилдим. Ишқ суви келиб, ёзилган барча гуноҳ мажаролари қорасини ювиб кетсин. Ё раб, бу ёзганларимни ҳар ким ўқиб англасса, ўқиганларини аниша билан ўйлаб, менинг муддаоларимни тасавур этса, мақсади айб излаш бўлмаса, шундай кишиларга бутун фанинг эшигини очиб бергин! Оёғига ишқ кишанини боғлаб, оғзига дард ва шавқ шаробини қўйгин. Уни жунун занжирига боғлаб, бандлар билан баҳтиёр айлагин. Ишқ ғами билан уни хурсанд қилганингда, мени ҳам унинг хотирига туширгин. Шояд шу вақтда бир оҳ тортиб, менинг гуноҳларим чангини ўчирса, ўша оҳ шамоли менинг заиф танимни учирӣ, раҳмат уйидан қарор топтирса.

Гуноҳларим кечирилсин, омин, тангри тилагимга етказсин, омин!

\* Низомий Ганжавий ва Хусрав Деҳлавийлар кўзда тутилади.